

Mağrib'te Eş'arîlik* (Girişi, Şahısları, Gelişimi ve Konumu)

Asharism in Magrib (Entry, Persons, Development and Position)

Yazar: İbrahim et-Tihâmî**

Tercüme Yapan / Interpreter

Murat AKIN

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Zonguldak
Assistant Professor, Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Theology and History of Islamic Sects
Zonguldak, Turkey
murat.akin@beun.edu.tr
orcid.org/0000-0003-1276-9215

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Tercüme / Translation
Geliş Tarihi / Received : 18 Eylül / September 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 13 Kasım / November 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2018
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık / December
Cilt / Volume: 5 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 331-358

Atf / Cite as

İbrahim et-Tihâmî. "el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib". Trc. Murat Akın. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2 (2018): 331-358.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

GİRİŞ

Hamd Allah'a, salât ve selam Allah'ın resulüne, onun âline, ashabına ve onları sevenler üzerine olsun.

Değerli okuyuculara sunduğum bu çalışma, Müslüman Mağrib ile ilgili önemli konulardan bir araştırmayı içermektedir. O konu, Eş'ariyye mezhebinin Mağrib'e girişi, orada yayılması ve insanların bu ekolle ilgili tutumlarıdır. Çalışmada birinci

* Çevirisini yaptığımız bu çalışma, Dr. İbrahim et-Tihâmî'nin doktora çalışmasından ürettiği ve müstakil olarak bastırıldığı bir makalesinden oluşmaktadır. Çeviride dikkate aldığımız baskı, el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib ismiyle Dâru Kurtuba yayinevi tarafından Cezayir'de 1427/2006 yılında müstakil basılmış olan halidir. Çalışmada parantez içerisi ve bazı açıklama gayesiyle yapılan dipnotlar hariç tüm dipnotlar yazarın verdiği şekle uygun yapılmaya çalışılmıştır. Çevirmenin yaptığı izahların sonunda "trc." yazılmaktadır.

** Dr. Cezayir Üniversitesi Şeriat (İlahiyat) Fakültesi.

aşamada Muvahhidîn'in bölgeye gelişinden başlayarak, bölgeye hâkim olmaları ve oradaki insanları zorla Eş'ariyye mezhebine yönlendirmelerine kadar olacaktır. Bu aşamayla ilgili bilgi alınabilecek kaynakların az olması hasebiyle size bilgileri sıralamakta zorluk çekeceğimi ifade etmek isterim. Zira neredeyse yalnız terâcim kitapları, bu konuda temel kaynak olmaktadır.

Aslında bu konu doktora tezimin bir bölümünden üretilerek hazırlanmıştır. Bu konunun öneminden dolayı müstakil olarak basılmasını istedim. Çünkü bu yolla yayılması, daha çok kişiye ulaşması ve daha çok kişinin faydalanması gerçekleşmiş olacaktır.

Çalışmamda –okuyucuların da göreceği üzere- Eş'ariyye mezhebinin Mağrib'e girişini araştıran bir tarihçi ve konuyla ilgili görüşleri eleştiriye tabi tutan bir münekkit olarak görüşlerin naklinde, tartışılmasında ve onlar hakkında fikir beyan etmede objektif olmaya çalıştım. Beni bu konuyu araştırmak için motive eden birçok sebep bulunmaktaydı. Onlardan bazıları şunlardır.

Birinci olarak –yukarıda da belirttiğim gibi- konunun önemi.

İkinci olarak ilmî motivasyon ki, mütekaddimûn ve müteahhirûnun yazdıklarını inceleme ve bu konuda yazılan ilmî tezleri –eğer varsa- hassas bir şekilde sunmak.

Üçüncü olarak farklı açılardan ziyade, Mağriblilerin –akîde açısından- düşünsel yönlerini tanıtmaktır.

Çalışmada ele aldığım birçok konu bulunmaktadır. Bunlardan en önemlilerinden bazıları şunlardır.

- Eş'ariyye'nin Mağrib'e gelmesinden önce bölgedeki itikadi durum.
- İbn Tûmert'in Eş'ariyye mezhebinin yayılmasındaki rolü.
- Eş'ariyye mezhebinin Mağrib'e girişinde başlıca nedenler.
- Eş'ariyye mezhebine kazandırılan âlimler.
- Mezhebin yayılmasında kullanılan argümanlar.
- Mezhebin Mağrib'te yayılmasında rolü olan şahıslar.
- Başlangıç ve sonuç itibarıyla mezhebin konumu.

Yaptığım bu işle, büyük İslâm âleminin bir parçası olan Mağrib'te akîdenin anlaşılmasına katkı sağlamayı, aynı şekilde Allah'ın rızasına uygun ve kıyamet gününde mizanda iyiliklerim arasına katılmasını ümit ediyorum. Muhakkak ki Rabbim, kendisinden hayır umulan ve kendisinden istenilenlerin en hayırlısıdır.

Eş'ariliğin Mağrib'e Girişi ve Yayılması

Müslüman Mağrib, nassın zahirine inanma hususunda ve nasslarda belirtilen sıfatları te'vil etmeden, dil açısından delillerine bakmadan kabul etme ve

böylelikle de Allah'ın zâtı âlisini mahlûkata teşbihten ve mahlûkun sıfatlarıyla muttasıf kılmaktan tenzih kılma hususunda uzun dönem selefin görüşü üzerine devam etti. Kitap ve sünnette vech (yüz), yed (el), 'ayn (göz), nüzul (inmek), mecî (gelmek), dahk (gülmek) ve Allah'a mutlak olarak nispet edilen diğer durumlarda da selefin görüşüne bağlı kaldı. Onlar nassların zahirine bağlı kalıp karşılaştıkları fitnelerden kaçınmak için bu tür sıfatları, kudretle ve zâtla te'vil etmediler. Lakin onlar, Allah'ın (noksan sıfatlardan) münezzehten olduğuna ve sonradan yaratılanlara benzemediğine inanıyorlardı.

Bu durum, İbn Tûmert (ö. 524/1130) dönemine kadar devam etti. O, doğuya yaptığı seferden dönüşüyle insanları selefin görüşünden Eş'ariyye'nin görüşüne çevirmeye çalıştı.¹ Mağrib ve Maşrik âlimlerinden bu konuları ve dönemi, eserlerinden inceleyenler veya İbn Tûmert'ten bahsedenlerden hiç kimse yok ki onun Mağrib'in Eş'arî kelâm yöntemine dönüşünde büyük rolü olduğunu söylemesin.

Bunu (İbn Tûmert'in Mağrib'in Eş'arî kelâm yöntemine dönüşünde katkısının olduğunu) söyleyenlerden birisi en-Nâsırî'dir. O, İbn Tûmert'ten önce Mağrib'in usûl ve itikad durumundan bahsettikten sonra şöyle der: "Allah, Mağrib'i Haricî ve Rafizî fırkalardan temizledikten sonra yerlerine Ehl-i sünnet ve'l-cemaati ikame etti. Onlar da müteşabihe iman ederek, zahiri anlamdan tenzih ederek te'vile² gitmeden selefin cumhuruna tâbi oldular. Allah'a yemin olsun ki, Selef, mezheplerin en iyisi ve en faziletlisidir. Bu durum İbn Tûmert'in ortaya çıktığı döneme kadar devam etti. İbn Tûmert doğuya yolculuğa çıktı ve âlimlerden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) ve sonraki dönemde onu takip edenlerin görüşlerini aldı. Sonra Mağrib'e dönerek insanları bu mezhebin görüşlerine çağırdı. Bu mezhebe muhalefet edenlerin dalaletine hatta küfrüne hükmetti. Kendisine tâbi olmayanların tevhid ehli olmadıklarını ima ederek kendisine tâbi olanları Muvahhidîn olarak isimlendirdi."

Her ne kadar İbn Tûmert'ten önce (bu mezhep) bir şekilde Mağrip'te mevcut olsa da (özellikle) ondan sonra Mağrib uleması Eş'ariyye mezhebinin argümanlarını, yöntemlerini ve görüşlerini benimsedi.³ İbn Haldûn (ö. 808/1406) da *Mukaddime*'sinde şöyle diyerek bu meseleye işaret etmektedir: "İmam (İbn Tûmert) Mağrib'e ilimde fıskıran bir deniz, dinde gizli bir yıldız olarak döndü. O, doğuda Ehl-i sünnet'ten Eş'ariyye'nin önde gelen âlimleriyle karşılaşmıştı. Onlardan bidatler karşısında selef itikadına yardım edecek akli deliller almış ve metotlarını beğenmişti. Selefin te'vile gitmeyen ve nassları indirdiği şekliyle kabul

1 Bu genelleme eleştirilebilir. Haberi sıfatların te'vili konusunda İmam Eş'arî selef yöntemini takip etmiştir. Fakat daha sonrasındaki Eş'arî âlimleri halef yöntemini uygulamışlardır. (Trc.)

2 Açıklamak, beyan etmek anlamlarında olup istilahta kelamcılar sözün kendisine irca edildiği mana anlamını vermişlerdir. İbn Esir, Şer'î bir delile dayanarak lafzın, bir anlamının bırakılarak başka bir anlamının tercih edilmesidir demiştir. Zebidî Subkî'den naklen, sözün ondan anlaşılan açık ve gerçek anlamından başka bir anlam ile yorumlanması şeklinde açıklamışlardır.

3 Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî, *el-Istiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksa* (b.y.: ts.), 1: 63.

eden hallerinden sonra müteşabih ayet ve hadislerin te'vili konusunda onların (Eş'ariyye'nin) görüşlerine yönelmişti. Mehdî (İbn Tûmert) Mağrib'lilerin (bu anlamları) görmesini sağladı. Onları te'vil görüşüne ve Eş'ariyye'nin itikattaki görüşlerinin tamamına yönlendirdi.⁴

Bu açıklamalardan anlıyoruz ki; Mağrib akîde açısından Ehl-i sünnet ve'l-cemaat üzerineydi. İbn Tûmert buraya geldikten sonra onları buradan (Ehl-i sünnetten) kelâm metoduna yöneltti ve teşvik etti. Daha önce bu düşünce münferit insanlara mahsus iken, İbn Tûmert, insanları bu yola sevk etmiştir. İşte onun ortaya çıkışı böyle bir şekildeydi.

Bu durum, bölgede daha önce az veya çok hiç Eş'arî âlimlerin etkisi olmadığı anlamına gelmemelidir. Zira Allah'ın sıfatları ve isimleri ile ilgili konularda tefsir kitaplarında onların (Eş'ariyye'nin) etkisi görülmekteydi. Bu yalnız fraksiyonel yönlerle ilgiliydi. Ancak mezhebin tam manasıyla var olduğu dönemde güçlü muhalefetle karşılaştı. Bu hale getiren de doğudan döndükten sonra mezhebin görüşlerini halkın arasında yayan İbn Tûmert'tir.

Bu döneme kadar Eş'ariyye'nin bölgede olmamasının sebebi öncelikle Eş'arîliğin kendisiyle ilgili bir durumdur. Birçok âlimin sözlerinden de anlaşılacağı üzere, mezhep ilk kurucularının elleriyle tam manasıyla teşekkül etmedi. Aksine gelişmesi/oluşması İmam Cüveynî ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ile oldu.

Onların sözlerine göre, İmam Eş'arî ve arkadaşlarından önde gelenler haberi sıfatları kabul ediyorlardı. Ancak müteahhirîn âlimleri bu sıfatları nefyettiler. Öyle ki İbn Teymiye şöyle der: "Eş'arî ve onun arkadaşlarından önde gelenler şöyle derlerdi. Allah cisim olmamakla beraber, O'nun zâtı arşın üstündedir."⁵ Yine İbn Teymiye (ö. 728/1328) şöyle der "Allah'ın sıfatlarını (haberi sıfatlar) inkâr edenler Ebü'l-Meâlî (ö. 478/1085) ve onun takipçileridir. İmam Eş'arî ve onun arkadaşlarından önde gelenler haberi sıfatları nefyetsen kabul ediyorlar."⁶ Ve yine şöyle der: "Eş'arî ve onun arkadaşlarından Hasan et-Taberî⁷, Ebû Abdullah Mücahid⁸ ve Kâdî Ebî Bekr, Kur'an-ı Kerim'de belirtilen istiva, vech, yed gibi haberi sıfatların kabulünde ve te'villerinin olamayacağına ittifak ettiler. Bu konuda aslen onun (Eş'arî'nin) iki görüşü yoktur. Eş'ariyye'den kimse de ondan iki görüş olduğunu belirtmemiştir. Ona tâbi olan ve ondan sözlerini aktaranlar ve

4 İbn Haldun, *Mukadime* (Yazar tarafından eserin künyesi ve sayfası verilmemiştir. Trc.)

5 İbn Teymiye, *Minhâcû's-sünneti'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşad Salim (1986/1406), 2: 326.

6 İbn Teymiye, *Minhâcû's-sünneti'n-Nebeviyye*, 2: 328.

7 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî, belli bir dönem Ebü'l-Hasan el-Eş'ari'ye arkadaşlık yaptı. On-dan ilim öğrendi sonra da onu aktardı. İlmî derinliğine ve parlak zekâsına işaret eden birçok eser geride bıraktı. 380 yılında vefat etti. Bk. İbn Asâkir, *Tebyinü kizbi'l-müfteri*, 195-196; Tâcüddin Abdülvehhâb Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (t.y. ts.) 3: 468; Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (b.y.: ts.) 7: 234.

8 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. Mücâhid et-Tâi el-Basrî, Ebü'l-Hasan el-Eş'ari'ye arkadaşlık yaptı. Bağdat'a gelip ilmi çalışmalar yapıp kelâm ilmini öğrendi. Bakillânî ondan ilim almıştır. 370 yılında vefat etmiştir. Bk. *Târihü Bağdad*, 1: 343; İbn Asâkir, *Tebyinü kizbi'l-müfteri*, 177; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü'l-alamü'n-nübela* (b.y.: ts.), 16: 305; *Şüzerâtü'z-zeheb*, 3: 47; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'z-zeheb* (b.y.: ts.), 2: 210-211.

diğerleri bunu kabul etmektedirler. Fakat onun (sonraki) tabileri için bu konuda iki görüş vardır. İlk defa sıfatları nefyetmekle tanınan Ebü'l-Meâli el-Cüveynî'dir.⁹ Sıfatların te'vili konusunda onun iki görüşü vardır. İlki *İrşad*'tadır. Sonra bu konuyu *Risâletü'n-Nizamiyye*'de ele almış, bu görüşünden vaz geçmiş ve te'vili de haram saymıştır. Te'vilin haram sayılması konusunda selefin icması olduğunu açıklamıştır. Eş'ariyye mezhebinin önde gelenleri ise sıfatları kabul edip sıfatları te'vil edenler bir yana sıfatları reddeden veya tevakkuf edenlere cevap verdiler.¹⁰

Zehebî, *Siyerü a'lamü'n-nübela* isimli faydalı eserinde İmam Bakillânî'nin (ö. 430/1012) hayatını anlatırken –ki Bakillânî Eş'ariyye'nin reislerindendir– onun Allah'ın sıfatlarını ispat konusunda selefin düşüncesi üzerine olduğunu açıklamıştır. Bu konuda Mu'tezile, Râfiziyye, Kaderiyye ve Kerrâmiyye'ye¹¹ karşı çıkıp, Hanbelîlerin yanında yer almıştır.

Bakillânî'den nakledilen şu söz de onun bu görüşünü desteklemektedir. "Allah için yed (el) ve vech (yüz) olduğunun delili nedir? diye sorulursa, ona Allah Teâlâ'nın şu ayetleri gösterilir: "Ancak, yüce ve cömert olan Rabbinin (vechi) varlığı bakidir." (er-Rahmân 55/27) "Allah: 'Ey İblis, ellerimle (kudretimle) yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir? Böbürlendin mi? Yoksa gururlananlardan mısın?' dedi." (Sâd 38/75)

Sonra şöyle dedi "Allah her mekânda mıdır?" dersiniz, ayette haber verildiği gibi "O'nun arşa istiva ettiği" söylenir. Diğer bir konuda da şöyle dedi "biz ümmetin dinini ve Ehl- sünnet'in sıfatları vârid olduğu şekliyle, uyarlama, sınırlandırma ve sınıflandırma yapmadan kabul ettiğini açıkladık."

İmam Zehebî bu sözleri yorumlayarak şöyle dedi. "Bu metot selefin yoludur ki, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve arkadaşları bunu açıkladı. Bu yol Kitap ve Sünnet'in naslarına teslimiyettir. Bakillânî, İbn Furek¹² (ö. 406/1015) ve Cüveynî'nin dönemine kadar böyle düşünülüyordu. Sonra Ebü Hâmid (Gazzâlî) döneminde görüş ayrılıkları ve farklılaşmalar gerçekleşti. Allah'tan af dileriz..."¹³

9 Bu görüş eleştirilebilir. Zira Cüveynî'den önce İbn Furek *Te'vilü'l-Ahbâril-Müteşabih* ve Abdulkâhîr Bağdâdî, *Usulu'd-Din* adlı eserlerinde haberi sıfatları tevil etmişlerdir. Trc. (Bk. Ebü Mansur Abdulkâhîr b. Tahir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî el-Bağdâdî, *Usulu'd-Din*, thk. Ahmed Semseddin (Beyrut: Dârul-Kutubî'l-İlmiyye, 1423/2002), 97, 98, 131, 132; Ayrıca Bk. Vezir Harman, *Ebü Mansûr Abdulkâhîr el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006), 80-82.)

10 *Sahihü'l-mankûl li sarîhi'l-ma'kûl*, 11: 2.

11 Ebu Abdullah Muhammed bin Kerram el-Sicistânî (ö. 255/869 Kudüs) tarafından kurulan inanç akımı. Sıfatlar konusunda selefle aynı düşünmeyle beraber, Allah'a cisimlik atfettiği için Mücessime'den sayılan Muhammed bin Kerram, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını kendine özgü bir biçimde yorumlayarak düşüncelerini sistemleştirdi. Mezhep tarihçilerince İslâm dışı mezhepler arasında değerlendirilen Kerramiyye Nişabur, Herat, Şurin ve Afşin yörelerinde izleyici buldu. Onlar hakkında bilgi için bk. *Lisanü'l-mizan*, 5: 303-356; *Mizanü'l-İtidâl*, 4: 24; İbn Hazm, *el-Faysal*, 4: 54, 2: 502

12 Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Furek el-İsfahânî en-Nisâbüri (ö. 406/1015) Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren, müfessir, fakih, edib, vâiz, nahivci ve şahıslar hakkında bilgisi olan bir âlim. Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfteri*, 232; *Vefâyâtü'l-ayan*, 4: 272-273; Zehebî, *Siyerü a'lamü'n-nübela*, 17: 214-216; Sübkî, *Tabakâtü's-Sübkî*, 4: 127-135.

13 Zehebî, *Siyerü a'lamü'n-nübela*, 17: 558.

Bütün bu izahatlardan anlıyoruz ki Eş'ariyye bu günkü görüşlerine birçok merhaleden sonra ulaşmıştır. Mezhebi teşekkül ettiren şahıslar selefin metodu üzerine idiler.¹⁴ Durum nasıl ilerlemiş olursa olsun bizi bu çalışmamızda ilgilendiren öncelikli konu bu mezhebin (Eş'ariyye) Müslüman Mağrib'te yayılması ve buraya hangi yollarla girdiğidir.

Şu bir gerçektir ki, Müslüman Mağrib, İbn Tümert'in davetinden önce Eş'ariyye'nin etkisiyle ilişkili olarak açık bir fikir beyan etmemiz için elimizde yeterince malumat yoktur. Ancak yine de bir takım tarih ve biyografi kitaplarında güvenilir bazı fikirlerden hareketle bu konuda bazı temel oluşturacak bilgiler görmekteyiz.

Eş'ariyye mezhebinden etkilenen bazı âlimlerin te'lifleri ve bu meseledeki görüşü tetkik için doğru çıkış yolu kabul edilen teliflerin çoğu yok ya da yok hükmündedir. Bazı araştırmacılar, bu alametler vasıtasıyla altıncı asrın başlarından itibaren Mağrib Eş'ariyyesi hakkında hüküm vermek için ileri gitmişlerdir. İbn Asâkir'in *Tebyînü kizbi'r-râvi* kitabındaki alametlere dayanan Zâhid el-Kevserî'nin örneklerini, kitapta geçen Bakillânî'nin bazı öğrencilerinin Mağrib'e gittiği ve orada ilmi yaydığı ve Kayrevan halkının kendisinden istifade ettiği ve Kayrevanda meşhur başarılı öğrencilerinin bir şey bildirmek için bıraktığı¹⁵ Uzak Afrika ülkelerinde Eş'arî metodu sünnete bağlı hale geldi ve itaat etti. Bakillânî, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Abdullah b. Hâtem el-Ezerî¹⁶ gibi birçok arkadaşını Şam, Kayrevan ve Mağrib ülkelerine gönderdi. Mağrib ilim adamlarının önde gelenleri ona itaat etti ve böylece Eş'ariyye mezhebi Sicilya ve Endülüs'te yayıldı.”

Mağrib'in erken dönemlerden beri Eş'ariyye mezhebiyle tanıştığında şüphe yoktur. Bu dönem (mezhebin) teşekkül ettiği dönem de olabilir. Ancak akîdede Eş'ariyye'nin görüşlerinin benimsenmesi İbn Tümert'ten sonra olmuştur. Ondan önce ferd (azınlık) olarak sınırlı bir şekilde bu görüş vardı. Ancak İbn Hazm, *Faysal*'ında Sicilya ve Kayrevan'da Eş'arîlerin bulunduğunu daha sonra yayıldığını belirtir –Hamd âlemlerin Rabbine olsun-¹⁷

Bu çalışmada bu işaretler doğrultusunda Eş'ariyye'nin Mağrib'e girişini ve orada yayılmasını açık bir şekilde ortaya koymaya çalışacağım.

14 İmam Eş'arî ile Eş'ariyye'yi bir birinden ayırmak gerekir. Eş'arî selefin görüşleri üzerine iken, onun takipçileri birçok konuda ondan farklı düşünerek ayrı deliller sunmuşlardır. İbn Teymiye “Eş'ariyye'nin İmam Eş'arî'ye muhalefet ettiğini ve Allah'ın varlığı konusunda cevher ve araz gibi kavramlar üzerinden yürüdüklerini söyleyerek Eş'arî'nin bunları bidat olarak gördüğünü açıklamıştır.”

15 İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî*, 120, 217.

16 Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Abdullah b. Hâtem el-Ezerî-Azerbeycan'a nisbetle hemze ve ze harflerinin fethasıyla okunur. Nahivciler bunun ezr ve beycan'dan mürekkep olduğunu söyleyerek, ze harfinin sükûnuyla (el-Ezrî) okunacağını da belirtmişlerdir- Kayrevan'lı Eş'arî mütekellimlerinden olup Bâküllânî'nin öğrencilerindedir. Mağrib'e gelip, vefat yılı olan 423'e kadar orayı kendisine vatan edinmiştir. Bk. *Tertibül-medârik*, 2: 586-589; *Mu'cemül-buldan*, 1: 159; *Tâcü'l-arus*, 9: 119.

17 İbn Hazm, *el-Faysal*, 4: 204.

Kayrevan, Eş'ariyye'nin kabul edildiği ve yayıldığı ana merkez konumundaydı. H. 5. Asrın ortalarından önce burası Endülüs'ün de içinde olduğu Mağrib'in tüm bölgeleri içinde ilmin ışığı (merkezi) konumundaydı. Öyle ki tüm bölgelerden buraya ilim için geliyorlardı. Bölgenin kendi içerisinde veya doğu bölgesinde (fark etmez) durum aynı şekildeydi. Aynı zamanda Kayrevan, batılılar için de doğuya yapılan ilmi yolculuklarda önemli bir merkezdi. Zira onların yolculuklarında uğradıkları bir yerdı. Onların doğuya gidiş ve dönüşlerinde uğradıkları ve bunun neticesinde birçok ilim aldıkları ve o ilimle mücehhez olmalarına sebep âlimlerle karşılaştıkları bir yerdı.

Mağrib'te Eş'ariyye çekirdeği (tohumu) -bazı araştırmacıların da işaret ettiği gibi- farklı fırkalarla tartışmalar esnasında, Eş'ariyye'nin kendisiyle meşhur olduğu istidlal metotlarına ihtiyaç neticesinde ortaya çıktı.

Mağrib'te Haricîler, Şia ve Mu'tezile gibi farklı fırkalar bulunuyordu. Mağrib'liler doğuya hac için sefere çıktıklarında Eş'arî âlimlerle karşılaştılar. Mağrib'te bilinen ilk Eş'arî âlim Kalanisî olarak bilinen İbrahim b. Abdullah ez-Zübeyr'dir (ö. 359). Şia'ya karşı güçlü duruşuyla tanınmaktadır ki bundan dolayı da kendisine eziyetler yapılmıştır. Berzulî (ö. 844)¹⁸, onun Eş'arî âlimlerinden olduğunu belirtmekte olup Kayrevan'a giren bazı Eş'arî görüşleri ona dayandırmaktadır.¹⁹

Erken dönemlerde Eş'arî âlimlerinden bilinen diğer biri ise Ebû Meymüne Derrâs b. İsmail el-Fâsî'dir (ö. 357).²⁰ Bu şahıs doğuya sefere çıkıp orada Eş'arî âlimlerinin önde gelenleriyle karşılaşmış, onlardan ilim alarak Kayrevan'a dönmüş ve öğrendiklerini oradakilere öğretmiştir. Sonra Fas'a yerleşmiş ve bu ilimleri orada yaymıştır.

İmam İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî (ö. 386) de doğuya yolculuklar yapıp orada Eş'ariyye'nin önde gelen âlimleriyle karşılaşmıştır. Onlardan yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Derrâs b. İsmail ve Ebû Bekr Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdî'l-mü'min²¹ gibi kişilerden dersler almıştır.

Ebû Muhammed b. Ahmed b. Mücahid (ö. 370) ile Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin talebeleri arasında sıkı bir bağ olduğu gibi, ikisinin arasında da ilmi alış veriş ve kitapların alıp verilmesi de bulunmaktaydı. Bakıllânî "Şeyhimiz" diyerek ondan bahsetmektedir.²²

18 el-Berzulî diye meşhur, Ahmed b. Muhammed b. El-Mu'tel el-Belvî el-Kayrevânî el-Malikî isimli kişidir. Fakih olmakla beraber birçok ilim dalında bilgisi vardı. Kahire'ye yaptığı yolculuktan döndükten sonra Zeytuniye Camisinde fetva verip vaaz etmiştir. 844 yılında Tunus'ta vefat etmiştir. *en-Nevâzil ve'l-Fetâvâ* onun eserlerindedir. Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed el-Hebib el-Hayle, *Şeceretü'n-nürî'z-zekiyye* (Tunus: 1970), 245; *ed-Dav'u'l-lâmi'*, 1: 433; *Mu'cemü'l-Müellifin*, 2: 158; *Terâcümü'l-müellifin et-Tünüsüyyin*, 1: 115-118.

19 İbn Tümert, Berzulî'den *Câmiu mesâil'i-ahkam*'da nakletmektedir, 434.

20 Ebû Meymüne Derrâs b. İsmail el-Fâsî, fakih olup iyilikleriyle tanınan birisiydi. Hac yolculuğunda İbn Ebî Mattar, İbn Lübân ve diğer âlimlerle tanışmış onlardan dersler dinlemiştir. Ondan da el-Kâbisî ve İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ders almıştır. O Sahnûn şehrinden Fas'a mezhebi (Eş'ariyye) getiren ilk kişilerdendir. 357 yılında vefat etmiştir. Bk. *Şeceretü'n-nürî'z-zekiyye*, 103; *el-Fikrül-İslamî*, 4: 115, 125.

21 Onun hayatı hakkında kaynak bulamadım.

22 Bk. *Meâlimü'l-İman*, 3: 112; *Tertübü'l-medârik*, 2: 477.

İbn Mücahid'in "*Risâletü fi mâ iltemesehu Fühahâü Ehli's-siğari min şerhi usûli mezâhibi'l-müteabbidin li'l-kitabi ve's-sünneti*"²³ isimli eseri Mağrib'e giren kitaplardandır. Âlimler "*er-Risâletü fi ukûdi Ehli's-sünneti*" isimli eseri, İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin Mu'tezile'ye reddiye olarak yazdığı bir kaynak olarak belirtmektedirler. Eserde Ebü'l-Hasan el-Eş'arî zikredilip, savunulmakta ve Mu'tezile'nin ona nispet ettiklerinden beri olduğu belirtilmektedir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, hakkında söylediği şu söz onlardandır: "O (Eş'arî), bidat ehli Kaderiyye ve Cehmiyye'nin görüşlerine karşılık sünnete bağlı kalırdı." Ve yine Eş'arî âlimlerine yapılan lanet hakkında şöyle dedi: "Kim Eş'arî âlimlerine lanet ederse o lanet onlara döner. Kim ki lanete ehil olmayan birisine lanet ederse lanet onun üzerinde gerçekleşir. Âlimler furuâtın destekçileridir, Eş'arîler ise dinin savunucularıdır."²⁴ Buna rağmen kitabında yakından veya uzaktan Eş'ariyye'nin etkisini görmek mümkün değildir. Zira selefin metodu üzerine olup kelimadan nefret ediyordu.

Bakillânî'nin (ö. 403) doğuda Eş'ariyye'nin sancağının yayılmasında büyük payı olduğu gibi Mağrib'te de yayılmasında katkısı vardır. Bunun sebebi onun usulde Eş'arî, fûruda Malîkî mezhebi üzerine olmasıdır. Dolayısıyla Mağrib'te ilim almaya yönelenler ondan Malîkî mezhebini ve Eş'ariyye metodunu aynı anda alıyorlardı. Mağrib ehli Bakillânî'den etkilenip onu takdir ettiler. Böylelikle onunla ilmi meseleleri ve yeni hadiseleri tartıştılar.

Bakillânî'den, Mağrib'li tüm âlimler istifade etti. Onlardan Dîbacî ve İbn Sâbûnî diye meşhur Abdü'l-Celîl Ebî Bekir er-Reb'î'yi belirtmek isteriz.²⁵ O, belli bir süre Bakillânî ile arkadaşlık yaptıktan sonra Mağrib'e dönüp itikadî konular hakkında bir risale telif etti.²⁶

Bakillânî'den ders alan Mağrib'in meşhur âlimlerinin Eş'ariyye'nin görüşlerinin yayılmasında etkili rolleri vardır. Onlardan biri olan Ebû İmrân el-Fâsî²⁷ (ö. 430) hicri 399 senesinde Bağdat'a yolculuk yaptı. Orada zekâ ve hafızasına hayran kaldığı Bakillânî'den mezhebin metodunu öğrendi. Kayrevan'a döndüğünde ilmini gören insanlar her yönden ona yöneldiler.²⁸

Zehebî onun hakkında "aklî ilimleri 399 senesinde Bakillânî'den aldı" demektedir. Ve onun Bâkılânî ile karşılaşmasında şöyle dediğini aktarır: "Bağdat'a yolculuk yaptım, orada Bakillânî'nin ilim meclisine gittim. Usulde, fıkihta ve toplumsal hayat hakkında onun ilmini görünce; kendimi ayıpladım ve dedim ki "ben ilimden hiçbir şey bilmiyorum." Sonra oradan bir mübtedi gibi döndüm."²⁹

23 Bk. İbn Hayr, *Fihrist* (b.y.: ts.) 257-258.

24 İbn Teymiye, *Mecmûu' fetâvâ*, 4: 16.

25 İbnü'l-Abâr, *et-Tekmilâtü's-sile* (Madrid: 1817)

26 İbnü'l-Abâr, *et-Tekmilâ*,

27 İmâm Ebû İmrân Mûsa b. İsa b. Ebî Hâc el-Berberî el-Fâsî el-Ğafcûmî ez-Zenâtî, Endülüs'e yolculukları olmuş ve birkaç defa hac ibadetini yapmış ve bu vesileyle tanıştığı Bâkılânî'den akli dersler almış 430 yılında vefat etmiştir.

28 Bk. *Tertibü'l-medârik*, 2: 703; *Meâlimü'l-ıman*, 3: 160.

29 *Tertibü'l-medârik*, 2: 587.

Bakillânî gibi, onun öğrencilerinin de Eş'ariyye'nin Mağrib'te yayılmasında önemli rolleri vardır. Onlardan iki tanesi son derece önemlidir. Onlardan birincisi Ebû Tâhir el-Bağdâdî en-Nâsik el-Vâiz'dir.³⁰ Ebû Tâhir, kelâm ilminde derinlik sahibiydi. Hatta hakkında Ebû İmrân el-Fâsî şöyle demiştir: "Eğer kelâm, taylesan elbisesi olsaydı onu ancak Ebû Tâhir giyerdi."³¹ Kayrevan'da usulde zikredilen tüm âlimler ondan ders almışlardır. Aynı zamanda Endülüs âlimleri de ondan ders almışlardır. Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asilî (ö. 392) onlardan birisidir.³² O, kelâm ve nazar ilminde bir âlim olup Endülüs'teki âlimlerin tanıdığı birisidir. Ancak biz onun eserlerine ulaşamadığımızdan Eş'arilik'teki yerini/konumunu bilmemekteyiz.³³

Bakillânî'nin Mağrib'e gönderdiği ikinci talebesi ise Kayrevan'a yerleşip orayı yurt edinen Hüseyin b. Abdillâh b. Hâtemî'l-Ezrî'dir. Onun oraya yerleşmesinin sebebi İbn Asâkir'in de dediği gibi: "Bakillânî önce onu Dimaşk'a gönderdi. Orada Dimaşk camisinde Ebû'l-Hasan bin Davud'un³⁴ halkasında bir ilim meclisi kurdu. O mecliste tevhide anlattı. Ma'bûd'un eksikliklerden münezzehe olduğunu söyledi. O'ndan teşbih ve tahdidi (sınırlandırmayı) nefyetti. Dimaşk'lılar onun sohbetinden çıkarken "bir! bir!" diyerek çıkıyorlardı. Dimaşk'ta belli bir müddet kaldıktan sonra Mağrib'e yöneldi. Orada ilmi yaydı ve ölene kadar da Kayrevan'ı vatan edindi."³⁵ O, ilim ve edeb sahibiydi. Kâdî İyâz, onun hakkında şöyle der: "Bakillânî'nin talebelerinden Ebû Abdillâh el-Ezrî, Mağrib'e göç eden Eş'arî âlimlerinin büyüklerindendir."³⁶ Birçok eser yazdı. *Kitâbü'n fi menâkibi'l-Bakillânî* onlardan birisidir. Ali es-Sukunî, *Fî uyûni'l-münâzarât* isimli eserde ondan bahsetmekte ve onun *Kitâbü'l-lüma' fi usuli'l-fıkh* diye bir eserinin de olduğunu bildirmektedir.

Mağrib'te büyük bir topluluk bu adamdan ders almıştır. Eş'ariliğin Mağrib'te yayılmasında en büyük rol bu topluluğa aittir. Bu topluluk sayesinde insanlar Ebû İmrân el-Fâsî'yi –önceki sayfalarda ondan bahsettik-, Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed el-Karşî el-Kayrevânî'yi³⁷ ve Abdü'l-Celîl ed-Dibâcî el-Kayrevânî'yi³⁸

30 Onun hayatı hakkında kaynak bulamadım.

31 İbn Asâkir, *Tebyînu kizbi'l-müfterî*, 121.

32 Bu âlim Kurtuba'lı Mâlikî fakihlerinden birisidir. el-Ülevî ve İbn Meşşâd'tan fıkıh dersleri almıştır. Sonra doğuya ve hacca yolculuk yapmıştır. Ebherî ve Dârekutnî'den dersler almıştır. Zaragoza kadılığını üstlenmiştir. 392 yılında vefat etmiştir. Bk. *Târîhü Ulemâi Endülüs*, 1: 249; *Tertîbü'l-medârik*, 2: 642-644; Zehebi, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 6: 560-561; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1: 433-435.

33 Neccâr, *İbn Tümert*, 437.

34 Ebû'l-Hasan Ali b. Davud el-Makrî ed-Dârânî ed-Dimeşkî, Dimeşk mescidinin imamı olup Eş'arî'nin mezhebi üzerinedi. Babası Hıristiyan olup sonradan Müslüman olmuştu. Onun ceddinden Müslüman kimse yoktu. 401 de vefat etmiştir. Hayatın hakkında bilgi için bk. İbn Asâkir, *Tebyînu kizbi'l-müfterî*, 214-217.

35 İbn Asâkir, *Tebyînu kizbi'l-müfterî*, 216-217.

36 *Tertîbü'l-medârik*, 2: 586-589.

37 Onun hayatı hakkında kaynak bulamadım.

38 Kâdî İyâz, *el-Gunye* (b.y.: ts.) 76.

tanıdı. İbn Küdyeti'l-Kayrevânî³⁹ diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Atîk b. Ebî Nasr Hibetullah b. Ali b. Malik et-Temîmî el-Mütekellim el-Eş'arî, el-Ezrî'den ders aldı ve Bağdat'a ilmi yolculuk yaptı.

O, Eş'ariyye mezhebini bilen ve ona sıkıca bağlı olan birisiydi. es-Silefi,⁴⁰ onun hakkında şöyle der: "O, kelimada kendisine müracaat edilen birisiydi. Onunla Hanbelîler arasında bir tartışma gerçekleşti ve ona eziyet edildi. Ona istiva meselesini sordum. Şöyle dedi: Eş'arîler için iki durum var ki, o, nasta gelen şekliyle alır, tefsirini yapmaz."⁴¹

Onun talebeleri aynı zamanda onun kelimadan da etkilendiler. Talebelerinden Ebû'l-Kâsım Abdü'l-Hâlik b. Abdullah es-Suyûrî el-Kayrevânî (ö. 460)'nin⁴² Mâlîkî mezhebinin muhafazasında son derece önemli bir yeri vardır.

Bakillânî'nin Mağrib'e Eş'arîliğin yayılması için gönderdiği veya kendisine gelip ilim aldıktan sonra oraya dönenlerin yanı sıra bütün toplulukların bu bağlamda (yani Eş'arîliğin yayılmasında) açık bir şekilde rolleri bulunmaktadır.

Öğrencilerinin yanı sıra onun (Bakillânî) kitapları ve risâleleri de bölgeye girdi. *Risâletü'l-hürreti* isimli eseri gibi ki bu *el-İnsâf* olarak basılmıştır.⁴³ Öyle ki bu eser Mağrib'te elden ele dolaşıyordu.

İbn Verd⁴⁴ diye bilinen Ahmed b. Muhammed et-Temimî, Bakillânî'nin kitaplarının el-Mervezî'nin (ö. 463) kızı⁴⁵ tarafından rivayet edildiğini belirtmektedir.

39 Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Atîk b. Ebî Nasr Hibetullah b. Ali b. Malik et-Temimî el-Kayrevânî, el-Ezrî'den ders almış doğuya yolculuk yapmış ve Bağdat'ta Abdü'l-Bâki b. Muhammed el-İtar'dan ders dinlemiştir. Vefat ettiği 8 zilhicce 512 yılına kadar Bağdat'ta kalmıştır. O, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ile beraber Kerh'nin dış cadde-lerinde Revâya'ya defnedilmiştir. Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 19: 417-418; İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 195-196.

40 Bu isim, Sin harfinin kesrası ve lam harfinin fethasıyla okunur. O, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefi el-İsbehânî'dir. Zehebî onun hakkında şöyle der: "O, dinde ve ilimde güvenilir birisidir." 576 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. *Tezkiretü'l-hüffâz*, 1298-1304; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (b.y.: ts.), 12: 309; *Vefâyâtü'l-A'yân*, 1: 105-107 ve diğer bazı kaynaklar.

41 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 19: 418.

42 Ebû'l-Kâsım Abdü'l-Halik b. Abdü'l-Varis el-Mağribî es-Suyûrî el-Kayrevânî Maliki imamlarındandır. Fıkıh bilgisi geniş olan bu âlim aynı zamanda zâhid birisiydi. 460 yılında vefat etmiştir. es-Suyûrî, sin harfinin zammesiyle okunur. Bu nisbet suyurî işini yapmasından dolayı verildi. Suyurî, derileri kesip semerler üzerine konulan kısmın yapılma işlemidir. Hayatı hakkında bilgi için bk. *Tertibü'l-medârik*, 2: 270-271; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 2: 22; Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 18: 213; Şeceretü'n-nürî'z-zekiyye, 1: 116.

43 Bu kitabın birinci baskısı eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî'nin tahkiki ile Müessesetü'l-Halîcî matbaasında yapıldı. İkinci baskısı ise 1382/1963 yılında yapıldı.

44 Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ömer et-Temimî, İbn Verd diye bilinmektedir. Aslında o (İbn Verd) onun dayısıdır. Ona nispet edilmesi daha ağır gelmiştir. Onun babası Kayrevan'lıydı. Titiz çalışması ve fıkıh hükümlerini istinbatıyla meşhurdur. Bakillânî'nin kitapları el-Mervezî'nin kızı vasıtasıyla ondan rivayetle yapıldı. 465 yılında doğup, ramazan ayında 540 yılında da vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Âbâr, *el-Mu'cemü fi ashâbi'l-Kâdi el-İmam Ebî Ali* (b.y.: ts.), 23-24. (Bu dipnotta bazı yerlerin silik çıkmış olmasından dolayı okuyamadık trc.)

45 O, değerli bir âlimdir. Ahmed b. Muhammed b. Hâtem el-Mervezî'nin kızıdır. Birçok büyük âlimden dersler almıştır. Evlenmeyip 463 yılında bekâr olarak vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 18: 233-235; İbnü'l-Cevzi, *el-Müntezam*, 8: 270; *Şüzerâtü'z-zehab*, 3: 314.

Bakillânî'nin Mağrib'te okunan diğer bir eseri ise *Kitâbü't-temhîd*'tir. Onu el-Ezrî okutuyordu. Böylelikle biz Bakillânî'nin Mağrib ehli tarafından nasıl sevildiğini/beğenildiğini görmüş olduk. Bu durum öyle bir aşamaya gelmişti ki yaşanan yeni olaylarda, ona birileri gönderilir ve ondan fetva istenirdi.

İbn Fûrek'in de kitabı Mağrib'te revaçtaydı. Özellikle *Te'vilü müşkili'l-hadis* isimli eseri ki bu eser, doğuya ilmi yolculuk eden âlimler vasıtasıyla Mağrib'e getirilmişti. *Te'vilü müşkili'l-hadis* kitabı İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575)⁴⁶ Ebû Ca'fer en-Nahvî'den (ö. 543)⁴⁷ rivayet ettiği eserdir.

İbnü'l-Mursî (ö. 538)⁴⁸, diye bilinen Abdullah b. Muhammed en-Nefezi, Muhammed b. Muhammed b. el-Me'mûnî'den bizzat kitabı okumakla beraber onu el-Hilyânî diye bilinen Abdurrahman b. Ahmed el-Kaysî'ye rivayet etmiştir.

İbn Fûrek'in *Kitâbü'itikâdi'l-Müvahhidîn*⁴⁹ isimli kitabı da aynı şekilde Mağrib'te tedavüldeydi. Aynı şekilde bu kitap İbn Fûrek'in talebelerinden Abdurrahim b. Ğayyâs et-Temimî el-Hâfiz (ö. 471)⁵⁰ tarafından Endülüs'e de girmiştir.

Eş'ariliğin Mağrib'te yayılmasında rolü olan âlimlerden birisi de Ebu Zer el-Herevî'dir (ö. 434).⁵¹ O, Mağrib ehline bu mezhebi öğreten ve onlar arasında yayan birisidir. İbn Teymiye, el-Hüseyn b. Ebî İmâmeti'l-Mâlikî'den⁵² naklederek onun şöyle dediğini bildirir: "Babamdan, kelamı Mekke'den Mağrib'e taşıyan ve yayan ilk kişinin Ebû Zer el-Herevî olduğunu işittim."⁵³

Ebû Zer el-Herevî, Mağrib'te usulde Eş'ariliğin fûruda Mâlikî mezhebinin birleşmesini isteyen ilim talebelerinin kendisine yöneldiği kişidir. Öyle ki İbn Teymiye (bu konuda) şöyle der: "Mağrib ehli Ebû Zer el-Herevî'ye gelip ondan hadis öğreniyorlardı ve (aynı zamanda) Eş'ariyye'nin metodunu alıyorlardı."⁵⁴

İmam Zehebî, Ebû Zer el-Herevî'nin biyografisinde onun hakkında şöyle der: "o, kelamı Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den ve Bakillânî'den aldı. Onu Mekke'de yaydı.

46 Ebû Bekr Muhammed b. Hayr, İşbilî şehrendir. 502 yılında doğdu. Ebû Şerih b. Muhammed b. Şerih ve diğer bazı âlimlerden dersler aldı. Endülüs'ün birçok şehri gezdi. Ömrünün sonlarına doğru üstlendiği Kurtuba mecidinin imamlığını vefatına kadar devam etti. Bk. *Büğyetü'l-Mültemis*, 62; Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 21: 80-86; *Şüzerâtü'z-zeheb*, 4: 252; Abdül-Hay el-Kinânî, *Fihri'sü'l-Fehâris*, 1: 286.

47 İbn Hayr, *Fihrist*, 199.

48 İbnü'l-Mursî şeklinde bilinmekle beraber asıl ismi, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Hatib'tir. Birçok âlimden dersler aldığı gibi birçok âlime de serler vermiştir. 453 yılında doğup 538 yılında da vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. Kâdi İyaz, *el-Ġunye*, 156-157; İbnü'l-Âbâr, *el-Mu'cemü li ashâbi'l-Kâdi el-İmam Ebî Ali*, 214-217.

49 Bk. İbn Hayr, *Fihrist*, 256.

50 Bk. İbn Hayr, *Fihrist*, 256.

51 Ebu Zer Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Mâlikî güvenilir bir hafızdı (hadisçiydi trc.) Bağdat'a bazı âlimlerden dersler aldı. Sonra Mekke'ye gidip orada belli bir müddet kaldıktan sonra bir arapla evlendi. Denilir ki, o her hac mevsiminde Meke'de kalıp ve hadisle meşgul olur sonra memleketine dönerdi. 356 yılında doğup 434 yılında da vefat etmiştir. Bk. *Teb'yînü kizbi'l-müfteri*, 255-256; Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 17: 544-563; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 50-51; *Şüzerâtü'z-zeheb*, 3: 254.

52 Hayatı hakkında bilgi bulamadım.

53 İbn Teymiye, *Der'ü Teârüzi'l-akli ve'n-nakli* (b.y.: ts.), 2: 101.

54 İbn Teymiye, *Der'ü Teârüzi'l-akli ve'n-nakli*, 2: 101-102.

Ondan da Mağrib'liler Mağrib'e ve Endülüs'e taşındılar. Mağrib ehli bu görüşleri kelama dalmadan kabul ettiler. Fıkıh, hadis ve Arapça dilini öğrendiler, ama akli ilimlere dalmadılar.⁵⁵

İmam İbn Kesir de Ebû Zer el-Herevî ile Mağrib ve onun eserleri arasındaki ilişkiyi te'yid ederek şöyle der: "Mağrib'liler Eş'âriliği Ebû Zer el-Herevî'den aldılar."⁵⁶ el-Herevî'den ders alanlardan birisi de yukarıda kendisinden bahsettiğimiz İmam Ebû İmrân el-Fâsî'dir ki onunla doğuya yaptığı yolculukta tanışmıştı. Dönüşünden sonra mezhebin Mağrib'te yayılmasını gerçekleştirdi. Onun (Bâkılânî'nin) kitapları onun eliyle revaca ulaştı ve yayılıp çoğaldı.⁵⁷ İmrân el-Fâsî'den bu mezhebi/ilmi alan Mağrib'in meşhur âlimlerinden birisi de Ebû Muhammed Abdülhamid b. Muhammed es-Sâîğ'dir (ö. 486).⁵⁸ O, fakih ve usulcü idi. Bu ilmin Kayrevan'dan Mehdiyye'ye açılmasına fırsat veren, onun anlayışlı talebeleri içerisinde biri olan ve ondan aldığı ilimle Mağrib'te Maliki ve Eş'ârîyye mezhebinin öne çıkan âlimlerinden biri de İmam el-Mâzirî'dir.⁵⁹

Mağrib'te Ebû Zer el-Herevî'den ders alanlardan bir diğeri ise Muhammed b. Sa'devî (ö. 486)⁶⁰ ve ondan üç yıl kelâm dersi alan İmam Ebü'l-Velid el-Bâcî'dir.⁶¹

İmam Ebü'l-Hasan el-Kâbisî'nin Bakılânî'nin talebeleriyle özellikle de Ebû Zer el-Herevî ile ilmi bir ilişkisi bulunmaktadır. O, Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'yi çok överdi. Öyle ki onun fazileti ve imameti hakkında bir risalesi bulunmaktadır. O risalesinde şu bilgiler bulunmaktadır: "biliniz ki Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî kelâm ilmiyle sünnetlerin izahını, sübutunu ve ona yönelen şüpheleri gidermektedir. Onun anlayışı Allah'ın fazlındandır. Onun korkusu Allah'ın yeminini gizleyenlerdendir. Ebü'l-Hasan ancak hakkın ikamesine yardımcı olandır. Ehl-i insaftan onun faziletini yeren kimse görmedik. Onun asrında ve diğer asırlarda ondan etkilenmeyen kimse yoktur. Ehl-i hak ondan sonra Allah'ın emrini ikame hususunda onun yolunu tuttular ve var güçleriyle Allah'ın dinini korudular." Sonra Eş'ârî'ye yapılan ithamlara cevap vererek onun bunlardan beri olduğunu açıklamıştır. "sizin sözünüze gelince eğer tevhid, İmam Eş'ârî'nin sözleriyle tamamlanmadığını söylüyorsanız, o zaman onun söylediğinde Ehl-i haktan çıkacağı sözünü de biliyorsunuzdur. Sizden kim

55 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 17: 557.

56 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 50.

57 *Me'âlimü'l-ıman*, 3: 152.

58 Kayrevan'lı Maliki fakihlerinden olup Susa'da (Tunus'ta bir şehir trc.) yaşamıştır. Ali es-Suyûrî ve Ebi İmrân el-Fâsî'den dersler almıştır. 486 yılında vefat etmiştir. Bk. *Me'âlimü'l-ıman*, 3: 200.

59 İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzirî, Afrikalı'dır. İctihatta bulunma seviyesine ulaşmıştır. Fıkıhın yanı sıra hadis, usul tıb alanında derin bilgiye sahiptir. *el-Mu'lem bi fevâidü'l-Müslim* adıyla bilinen, *Şerhu Sahihî Müslim ve Şerhu'l-Burhan li'l-Cüveynî* Onun kitaplarındandır. 536 yılında vefat etti. Bk. İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 2: 250-252; *Vefayâtü'l-a'yan*, 4: 285; Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 20: 104-107; *Ezhârü'r-riyad*, 3: 165.

60 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'devî b. Ali b. Bilal el-Karavî, Kayrevan'da ders almış ve okutmuştur. Mekke'ye hac için gittiğinde orada Ebû Zer el-Herevî'den ve başka âlimlerden ders almıştır. Mısır'da da ders dinlemiştir. Fıkıh meseleleri ezbere bilen bir fakihti. Aynı zamanda bir tüccardı. 486 yılında vefat etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertübü'l-medârik*, 2: 799-800; *Me'âlimü'l-ıman*, 3: 198.

61 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 18: 537; Makrî el-Tilimsânî, *Nefhü't-tayyib min ğusni'l-Endülüsî'r-ratib* (b.y.: ts.), 2: 69.

bunu Eş'arî'ye nispet ederse onun hakkında söylenen şu sözü iptal etmiş olur. "o öldüğü gün Ehl-i sünnet ona ağlarken Ehl-i bidat onun ölümüyle rahatlıyordu. O bu vasıftan başka bir vasıfla bilinmemektedir."⁶²

Onun (el-Kâbisî'nin) İman hakkında söylediği şeyler Eş'ariyye'den etkilendiğini göstermektedir: "Zira iman, kalbin tasdiki olup organlarla amel etmek imandan cüz değildir."⁶³

Eş'ariyye mezhebinin görüşlerinin Mağrib'te yayılmasında önemli rolü ve etkisi olan bir diğer âlim ise Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî'dir (ö. 478). Bölgede onun kitaplarının da önemli bir etkisi vardı. Öyle ki Mağrib âlimleri onun kitaplarına, şerhler yaparak ve derslerde okutarak önem verdiler. Özellikle *Kitâbü'l-irşâd*⁶⁴ ve *Kitâbü'l-burhân*'dan⁶⁵ son derece etkilenmiş ve onlar hakkında övücü sözler söylemişlerdir. Onu övenlerden biri Muhammed b. Halef b. Musa el-Ensârî el-Evsî el-Bîrî'dir (ö. 537).⁶⁶ (O, bir şiirinde Meâlî hakkında şöyle der. Trc.)

Mürekkeb (kalem) sevgisi Ebü'l-Meâlî diye çağrılır

Ona ittibamdan dolayı beni küçümsemeyin

Ben onun sevgisinden dolayı hasardayım (hastayım)

Onun ismini anarak beni rahatlatın

Bu adam (el-Cüveynî), bir kalamcı olup Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerine bağlı mütekellim metoduna muvafık bir kalamcıydı. Usul ve itikat kitaplarıyla meşguldü. Onun itikada dair kitapları bulunmaktadır. *Kitâbü'l-beyân fi'l-keîâm ale'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-usûl ilâ ma'rifetillahi ve nübüvveti'r-rasûli* ve *Risâletü fi'l-beyân an hakikati'l-imân* kitapları bunlardandır.⁶⁷

Cüveynî'nin eserleri, âlimler tarafından şerh edilmeye başlanmıştı. Mesela Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Dahhâk el-Fezârî el-Girnâtî (ö. 522)⁶⁸, *Kitâbü'l-irşâd'ı Menhecü's-sedâd fi şerhi'l-irşâd* ismiyle şerh etti. Yine aynı eseri İskenderiye'de oturan Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kureşî el-Mahzûmî, *el-Mihâd fi şerhi'l-irşâd* ismiyle şerh

62 İbn Asâkir, *Tebyinü kizbü'l-müfteri*, 122-123.

63 Neccâr, *İbn Tümert*, 435.

64 *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, Mektebetü'l-Hanecî'de 1369/1950 yılında Dr. Muhammed Yusuf Musa ve Ali Abdü'l-Mün'im Abdü'l-Hamid'in tahkikiyle basıldı.

65 *Kitâbü'l-burhan fi usûli'l-fıkıh*, iki cilt halinde Dr. Abdü'l-Azim ed-Dib'in tahkikiyle Katar Vakıflar Bakanlığı tarafından 1399 yılında ilk baskısı yapıldı.

66 Abdullah Muhammed b. Halef b. Müsa el-Ensârî el-Evsî el-Bîrî, kelâm ilmini Ebû Bekir b. el-Hasan el-Murâdî ve diğer bazı hocalardan almıştı. Endülüs âlimleri üzerinde etkisi olmuştur. Ondan bahsetmişlerdir. Onun kelim, edebiyat ve tıpta bilgisi vardı. *en-Nüketü ve'l-Emâlî fi'r-red ale'l-Gazzâlî* ve *Şerhu ala Sahihî'l-Buhârî* onun kitaplarındandır. 457 yılında doğup 537 yılında vefat etmiştir.

67 İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 6: 19

68 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Dahhâk el-Fezârî, İbnü'l-bakarî, önemli bir muhad-dis olup, ravilerin tabakalarını onların adalet ve cerh yönlerini iyi biliyordu. Sahih hadisi zayıfından ayırıyordu. Aynı zamanda kelâm ve usulü fıkıhta mahirdi. 509 yılında doğup 552 yılında da vefat etmiştir.

etti. Bu şahıs Cüveynî'nin görüşlerinden etkilenmiş ve onun kitaplarına önem vermiştir. Bu kitapları Ebû Ali b. Muhammed b. el-Hadramî'den almıştı. Kelâm ve usul derslerini de Ebû Muhammed el-Hanefî ve Ebû Bekr et-Tartûşî ve diğer bazı âlimlerden almıştır.⁶⁹

Cüveynî'nin *el-Burhân fi usulî'l-fıkh* eserini ise Mağrib'lilerden el-İmâm el-Mâzirî (ö. 536) şerh etti. Burada Ehl-i sünnete muhalefet ettiği bazı meselelerde Cüveynî'yi eleştirdi. O eleştirilerden birisi şöyledir: "mütekellimûn renkler gibi cinslerin sınırlandırılması konusunda tereddüt ettiler. Dogmatikler, her cinsin tüm fertlerinde olduğu gibi cinslerin imkân açısından sınırsız olduğunu söylediler. Orta yolu tutanlar ise onun sınırlı olup olmadığını bilmiyoruz, dediler. Onların görüşlerini basiret ve araştırma üzerine ispat edemediler. Cinslerin sınırlı olduğunu söyleyenler, bunu Allah'ın ilmiyle ilişkilendirdiler. Bu durum imkânsızdır."⁷⁰

Cahiller bunu inkâr ettiler, burun kıvırdılar ve dediler ki, "el-Bârî Teâlâ tafsilatlı olarak son bulmayan şeyleri bilir." Onların akıllarını ayıpladık ve bu fennin sıfatların ahkâmı üzerine uyarlanmasını muhal gördük. Kısaca Allah Teâlâ'nın ilmi eğer sonsuz cevherlere tealluk edince son bulmaz. Çünkü sonsuz olanı varlığa çıkarmış ve bu sözdeki değişik türlerdeki ve ilimdeki sonsuz belirlenmiş olayları varlığa geçirmiş demektir. İlim ise bunu imkânsız görür. Çünkü onlar havass ile çelişiktir. İlimin, sonsuzluğun inkârıyla beraber onların detaylarına tealluk etmesi imkânsızdır/muhaldir. Hakikat görüldüğüne göre başkaları dilediğini söylesin."⁷¹

Bu izahlar, sınırsız cüziyyâtı Allah'ın bilmesini inkâr olduğunu açıkça göstermektedir. Bu da Kur'an ve hadis nasslarına ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığına dair görüşüne aykırıdır. Bundan dolayı el-Mâzirî, makalesinin sınıflandırmasında şöyle der: "kanımla bunu yok etmek istedim." Bu eleştirileri yapan el-Mâzirî tek olmayıp İmâm Zehebî de aynı şekilde eleştirmiş ve şöyle demiştir: "insanlar bundan dolayı ondan ayrıldılar ve Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî onunla konuşmayacağına yemin etti."⁷² Ve yine Zehebî de eleştirerek şöyle dedi: "bu (Allah'ın cüz'iyâtı bilmediği meselesi) i'tizali bir kusurdur."⁷³

69 Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 76; Aynı şekilde *el-İrşâd'ı* şerheden başka âlimler de bulunmaktadır. İbnü'l-Mer'eti (ö. 611) olarak bilinen İbrahim b. Yusuf b. Muhammed b. Dihhân el-Evsî Ebû İshâk, bunlardan birisidir. Hadis, tefsir, fıkıh, tarih ve diğer bazı ilimler sahibi olmakla beraber en çok kelâm alanına hâkimdi. Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Hatîb el-Endülûsî, *el-lhâtadü fi ahbâri Ğirtnâta* (b.y.: ts.), 1: 325-326; Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-Ensârî el-İşbîlî de *el-İrşâd'ı* şerh edenlerdendir. Yaptığı şerhe *İktitâfû'l-ezhar ve Istihrâcû netâici'l-efkâr li tahsilî'l-büğyeti ve'l-murâdi min şerhi'l-İrşâd* ismini verdi. Bk. İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 5: 2: 651. Bu kitap o kadar yayıldı ki artık talebelerin ders olarak okudukları bir kitap haline geldi. Muhammed b. Ebî Bekr el-Ezdî el-İşbîlî Ebû Abdullah b. el-Fehhâr (ö. 640), bunu ders olarak okutanlardandır. Hayatı hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 6: 109.

70 Ehl-i sünnete göre eşya sonsuza kadar bölünmez. Zira Allah her şeyi adet olarak saymıştır. "أحصى كل شيء عددا" İmam Mâzirî, cevheri ferdin muhal olduğunu söylemekle bu meselede Ehl-i sünnete muhalefet etmektedir. (trc.)

71 *Tabâkâtü's-Sübkî*, 5: 193.

72 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 18: 473

73 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübela*, 18: 473.

Onu incitici bir şekilde eleştiren âlimlerden biri de el-İmâm İbnü'l-Arâbî'dir (ö. 543). O şöyle der: Ebü'l-Meâlî'den sadır olanlarda af edilemezlerden biri de Allah'ın ilminin cüziyyâta taalluk etmediğine dair görüşüdür.⁷⁴

İbnü'l-Arâbî, Cüveynî'ye ait sözleri naklettikten sonra paragraf paragraf onu eleştirmeye başlıyor. Asıl konumuz bu olmadığından ve fazlaca uzun olduğundan onu buraya almadım. Asıl gayemiz Cüveynî'yi görüşlerinden dolayı kimlerin eleştirdiğine işaret etmektir.

İmâm Subkî, Cüveynî'ye bağlılığından dolayı Mâzîrî'nin eleştirilerini beğenmedi ve şöyle dedi: Mâzîrî ondan (Cüveynî'den) cüziyyâtın ilmini inkâr ettiğini anladı. Ve ona karşı aşırıya gidip sert bir tavır takındı. Kadîm ilmin cüziyyâtı kapsaması konusunda sözleriyle onu ezdi. Buna ihtiyaç yok. Çünkü onunla bu konuda tartışan kimse yoktu. O, Cüveynî'nin kendisiyle tartıştığını tasavvur ediyor.⁷⁵ Mâzîrî, gereksiz bir şekilde bazı hususlarda önyargılı davrandı. Çünkü Cüveynî'nin onun sözünü inkâr ettiği gayet açık olup te'vile ihtiyaç duymamaktadır.

Onun Mağrib'e giren kitapları ve te'lifatının yanı sıra, insanlar bunlara önem verdiler. Mağrib âlimlerinden çoğu ona öğrencilik yaptı ve ondan ilim aldılar. Maşrik ehlinde birçok öğrencisi olduğu gibi Mağrib'lilerden de birçok kişi ilmi yolculuklar vesilesiyle ona geldiler. Mağrib ehlinde ona öğrencilik yapanları şöyle belirtebiliriz: Abdülmelik b. Musa b. Ebî Hicretî'l-Endülüsî (ö. 485)⁷⁶ ki onun Cüveynî'den bir rivayeti vardı. Yine Muhammed b. Saîd el-Mayrûkî⁷⁷ de Mekke'ye yolculuk yapıp orada Cüveynî ile karşılaşmış ve ondan tasnif ettiklerini ve lazım olanları aldı. Mayroko'ya döndüğünde o kitapları fıkıh, usul ve kelâm ilmi eğitim için bastırdı. Onun İbn Hazm'la, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin de katıldığı bir münazarası bulunmaktadır. Bu tartışma el-Bâcî ile İbn Hazm'ın arasının açılmasına da sebep olmuştur.⁷⁸

Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Meâfirî⁷⁹ (ö. 502) de onun diğer bir öğrencisidir. O Endülüs'te el-Bâcî'den ders dinlemiş, Maşrik'a da bir yolculuğu olmuş, orada Cüveynî'den usul ve kelâm dersleri almış, döndüğünde de el-Bâcî'nin *el-Menâhicü fi'l-cedel ve'l-münazara*⁸⁰ isimli eserinden ve Bakillânî'nin *Risâletü'l-hürreti* isimli eserinden kelâm öğrenmişti.

74 İbnü'l-Arâbî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım* (b.y.: ts.), 2: 133-134; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Harûf b. el-Hadramî el-İşbîlî (ö. 609) de Cüveynî'yi *el-Burhan ve el-İrşâd* kitapları hakkında eleştirenlerdendir. O "Allah'a yemin olsun ki, helal olsun haram olsun onları alaya almayı asla uygun görmedim." Hayatı için bk. İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 5: 1: 1319.

75 Sübkî, *Tabakâtü's-Subkî*, 5: 193.

76 Hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

77 Ebü Abdullah Muhammed Seid el-Mayrûkî, 405 yılında hac yaptı. O yolculukta ona Ebü Muhammed Abdülhak b. Hârûn es-Saklî arkadaşlık yaptı. Mekke'de Cüveynî ile karşılaştı ondan ilimler aldı. Marûko'ya döndü ve orada öğrendiği ilimleri öğretmeye başladı. Hayatı için bk. İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 6: 216.

78 İbnü'l-Âbâr, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 6: 216.

79 Hakkında bilgi için bk. Kâdî İyaz, *el-Ğunye*, 165-166.

80 Bu eser Dr. Abdülmecid et-Türki'nin tahkikiyle basıldı. İkinci baskısı (Dârü'l-ğarb) 1987 yılında yapıldı.

Mağrib'lilerden ona öğrencilik yapıp ondan ders alanların yanı sıra Maşrik'ten Mağrib'e gelen gruplar halinde öğrencileri bulunmaktaydı. Mesela Nasr Sehl b. Ali b. Osman en-Nisâburî⁸¹ (ö. 531) Cüveynî'ye talebelik yapmış Mağrib'e gelmiş ve Sebte'de⁸² uzun bir dönem kalmıştır.

Cüveynî'nin görüşlerinin Mağrib'te yayılmasında en büyük rol Ebû Bekr b. el-Arabî'ye aittir. Öyle ki o, Maşrik'a yolculuk yapmış ve orada Cüveynî'nin talebeleriyle karşılaşmıştı. Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505), ondan Cüveynî'nin *el-İrşad*'taki görüşlerini almıştır.⁸³ Bunun gibi Ebû'l-Velîd el-Bâcî de Ebû Ca'fer es-Semnânî'nin⁸⁴ (ö. 444) görüşlerini Mağrib'e taşıdı.

Kâdî İyâz, Bâcî'nin biyografisinde şöyle diyor: "Bâcî, Mevsil'e girdi orada Bakillânî'nin öğrencisi Simnânî'den ilim tahsil etti."⁸⁵ Tunus'lu es-Sefaksî nisbeli Ebû Amr Osman İbn Ebi Bekr İbn Hammûd es-Sefaksî de Simnânî'den ders alan Mağrib âlimlerindedir.

Maşrik âlimlerinden olup Mağrib'e gelen ve orada Eş'arî metodu üzerine kelâmın yayılmasına katkıda bulunan âlimlerden birisi de Ebû'l-Hasan Nafî' b. Abbas el-Cevherî'dir.⁸⁶ Bu âlim, Endülüs'e gelip itikadi konularda bilgisi olan ve bu bilgileri mütekellim metoduyla izah eden ve bu konularda beş bölümden oluşan *el-İstibsâr* isimli eseri yazan kişidir.

Bundan sonra Mağrib'lilerin kendileri tarafından kelâm ilmi telifatında bir hareketlilik başladı. Bu bağlamda Mağrib'li âlimler arasında Maşrik âlimleri sayesinde telif yapanlar oldu. Mesela alanında uzman, zeki ve derin ilim sahibi mütekellim Yahya b. Abdullah Keyyis⁸⁷ (ö. 436) bunlardandır. İbn Hayyân onun hakkında şöyle der: "Onun döneminde Endülüs'te ondan daha iyi kelâm, cedel ve benzeri ilimlerini bilen kimsenin varlığı bilinmemekteydi."⁸⁸

81 Ebû Nasr Sehl b. Ali b. Osman en-Nisâburî eş-Şeyh et-Tâcir, bir müddet Sebte'de kaldı. Nisabur'da Cüveynî ile karşılaştı onun ilim meclisine katıldı ve ders aldı. Şafi mezhebinden olup 531 yılında vefat etti. Bk. Kâdî İyâz, *el-Günye*, 209-210.

82 Uzak Mağrib'in önemli/meşhur liman şehirlerinden birisidir. Denize kıyısı olan en güzel mekânlardandır. Bu gün İspanya'nın yönetimi altındadır. Hakkında bilgi için bk. *Mu'cemül-buldan*, 3: 182-183.

83 İbn Teymiye, *Der'ü Teârûzî'l-akli ve'n-nakli*, 2: 101-102.

84 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Semnânî, belli bir müddet Bağdat'ta kaldı. Ebû Ömer es-Sekrî ve Ebû'l-Hasan ed-Dârekutnî'den ders aldı ve Mevsilî'ye yerleşti. Cömert ve faziletli bir âlimdi. 361 yılında doğup 444 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. Zehebi, *Siyerü a'lamün-nübela*, 17: 651-652; İbn Teymiye, *Der'ü Teârûzî'l-akli ve'n-nakli*, 1: 101-102; İbn Asâkir, *Tebyinü kizbi'l-müfterî*, 259.

85 *Tertibü'l-medârik*, 2: 803-804.

86 Ebû'l-Hasan Nafî' b. el-Abbas b. Cübeyr el-Cevherî et-Tunusî, 419 yılında Endülüs'e bir tüccar olarak gelmiş. Kendisinde Mısır ve Bağdat âlimlerine ait çok rivayetler bulunmaktaydı. Kaynaklar vefat tarihi hakkında bir bilgi vermemektedir. Bk. İbn Şekvâl, *es-Silatü* (by.: ts.), 2: 640.

87 Ebû Bekr Yahya b. Abdullah Keyyis Kurtuba'lıdır. Çok hadis dinlemiştir. Rebîü'l-evvel ayında kırk yedi yaşında vefat etmiştir. Vefatından önce felç olmuştur. Allah ona rahmet eylesin. Bk. İbn Şekvâl, *es-Silatü*, 2: 667.

88 İbn Şekvâl, *es-Silatü*, 2: 668.

Allâme Ahmed b. Muhammed el-Cüzâmî el-Mursî⁸⁹, Benî Ebbâd ülkesinin önde gelen âlimlerindendi. “İlim öğrenmek ve onu yaymak için birçok yolculuğu ve seyahati olmuştur. Kendi dönemindeki Ehl-i hak mezhebi kalamcılarının önderiydi.”⁹⁰ Kelâm ilmiyle alakalı risaleleri bulunmaktaydı. İlm-i kelâm konulu şiirleri olduğu gibi, teklifi ma la yutak/güç yetirilemeyen şeylerle imtihan konusunda da bir risale yazdırdı. İlim ve faziletle vasıflanmış birisiydi.

Önde gelen âlimlerden birisi de, ince bakışlı mütekellim Ahmed b. Yahya b. İsa el-Elbirî'dir⁹¹ (ö. 429). Eş'arî metodu bağlamında itikadi konuları bilen birisiydi.⁹²

Ebû Bekr el-Murâdî⁹³ (489), ilm-i kelamı uzak Mağrib'e götüren ilk kişi olarak kabul ediliyor. Usulü'd-din konusunda güzel çalışmaları bulunan el-Murâdî, vefatına kadar ilimle meşgul olmuştur.

Aynı şekilde önde gelen âlimlerden birisi de Muhammed b. Süleyman el-Bâcî⁹⁴ (ö. 493) olup kelâm ilminde kendisinden istifade edilmiştir. Ayrıca kelimde öne çıkan Ahmed b. Sâbik es-Sikillî⁹⁵ (ö. 493) de önemli âlimlerden birisiydi. Onun kabiliyetine ve zekâsına işaret eden bazı çalışmalar bulunmaktadır. Akaid ile ilgili *el-Akâidetü fi'l-mezâhibi's-sedîde*, *el-Burhan alâ enne evvele'l-vâcibâtî'l-imân* ve *Mi'yârü'n-nazar* isimli kitapları yazmıştır.⁹⁶

Yine hakkında Kâdî İyâz'ın “usul ve itikad ilminde onun payı büyüktür” dediği, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Katr ez-Zebidî (ö. 501)⁹⁷ de o âlimlerdendir.

Aynı şekilde Kâdî İyâz'ın hakkında “kelâm ve usulde muhakkik bir âlim” dediği Ebû Ali el-Hasan b. Abdî'l-a'lâ el-Kellâî (ö. 505)⁹⁸ de o âlimlerdendir.

89 ez-Zenkî olarak bilinen Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Cüzâmî, aslen Murs'ludur (Murcia Endülüs'te bir şehirdir trc.). Kaynaklar vefat tarihi hakkında bilgi vermemektedirler. Bk. İbnü'l-Âbâr, *el-Mu'cem fi ashabi Ebi Ali es-Sadfi*, 12-13; İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 38-39.

90 İbnü'l-Âbâr, *el-Mu'cem fi ashabi Ebi Ali es-Sadfi*, 12-13; İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 38-39.

91 Ebû Ömer Ahmed b. Yahya b. İsa el-Elbirî, usulcü olup Gırnata'da yaşamıştır. Edip, şair ve kelâm âlimidir. 429 yılında vefat etmiştir. Bk. İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 44.

92 İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 44.

93 Hayatı için bk. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 226.

94 Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Süleyman b. Halef el-Bâcî, Zaragoza'da (İspanya'da bir şehir trc.) ikame etti. Babasından çok rivayetlerde bulundu kendisinden sonra da bu rivayet halkası devam etti. Hâtem b. Muhammed ve İbn Hayyân'dan nakillerde bulundu. Hac dönüşü Cidde'de 493 yılında vefat etti. İbnü'l-Âbâr, *Tekmiletü's-sile*, 1: 71; *Buğyetü'l-Mültemis*, 169; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1: 183.

95 Ebû Bekir Muhammed b. Sâbik es-Sikillî, Ahmed el-Mervezî'nin kızı Kerime'den rivayette bulunmuştur. Endülüs'e geldiğinde Gırnata'lılar ondan ilim almışlardır. 493 yılında vefat etmiştir. Bk. İbnü'l-Âbâr, *Tekmiletü's-sile*, 2: 604.

96 İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 2: 604.

97 Aslen İsbiliye'lidir. Maşrik'a yolculuk yapıp Hicaz, Irak ve Şam'a gitmiştir. Muhammed b. Haccâc es-Sebtî, Ebû İmrân es-Saklî, Hatib el-Bağdâdî ve Ebû'l-Velîd el-Bâcî hocalarındandır. 501 yılında vefat etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 76-79; İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 2: 567.

98 Ebû Ali el-Hasan b. Abdî'l-a'lâ el-Kellâî, Safakes'li (Tunus'ta bir kent trc.) bir fıkıh âlimidir. Uzak Mağrib ve Endülüs'te ikame etmiştir. Usul ilmine vakif muhakkik bir fıkıhçı olmanın yanı sıra bir matematik ve geometri uzmanıydı. 505 yılında vefat etmiştir. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 140-141.

Kâdî İyâz'ın "Ehl-i sünnetin görüşleri üzerine olan bir kelimacı" olarak tanıttığı Ebû Muhammed Abdül-Ğâlib b. Yusuf es-Sâlim⁹⁹ (ö. 516) Eş'ariyye'dendir.

Kelâm ilminde Eş'ariyye'nin metodunu/görüşlerini takip etmekle öne çıkan bir diğer âlim de Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Musa el-Kelbî'dir¹⁰⁰ (ö. 520). Kâdî İyâz onun hakkında şöyle dedi: " o Eş'ariyye'nin metodu ve Ehl-i sünnet'in bakış açısıyla kelâm ilmiyle meşgul oluyordu. Bu alanda yazdığı kitapları bulunmaktadır. İlm-i kelâm hakkında iki bine yakın beyitten oluşan bir (recez şiiir ölçüsüyle) manzum eser yazıp, onu mescitte talebelerine okutup, ezberletip ve tekrarlatıyordu."¹⁰¹

Bu merhalede Cezayir'li kelâm âlimlerinden Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali Cebbâreti el-Hüzelî b. Huveylid el-Bekrî'yi de belirtmeliyiz. Bu zât doğu beldelerine ilmi yolculuklar yapıp orada Ebû Naîm el-İsbehânî'den ve Horasan'lı bir takım âlimlerden dersler dinledi. Kelâm ve nahivde âlim birisiydi.

İbn Hazm, Mağrib'in Eş'ariyye'nin bir merkezi konumunda olduğunu belirtmektedir. Bu merkez Kayrevan ve Endülüs'te idi. İtâf b. Dûnâs, Kayrevan'da Eş'ariyye'nin görüşlerinin anlatılmasına katkı sağlayan eserler yazan âlimlerden olduğu belirtilir.¹⁰²

Fakat şunu belirtmek gerekir ki; Mağrib'te Eş'ariyye mezhebini derinlemesine uygulayan ve güçlendirerek yayan âlimlerden öne çıkanlar şunlardır: İmam Ebü'l-Velîd el-Bâcî, İmam İbnü'l-Arabî ve az da olsa İmam Mâzîrî'dir.

İmam Ebü'l-Velîd, doğuya ilmi yolculuklar yapıp orada yukarıda da belirttiğimiz gibi, Eş'ariyye'nin önemli âlimleriyle karşılaştı ve onlardan dersler aldı. Mağrib'e döndüğünde Eş'ariyye'yi savunup bu mezhebin görüşleri doğrultusunda eserler yazdı. Yazdığı eserler özellikle de "*et-Tesdîd*" eseri ellerde dolaşıyordu. Kâdî İyâz, Ebü'l-Asbağ İsa b. Muhammed b. Abdullah b. Ebi'l-Bahr ez-Zührî'nin¹⁰³ (ö. 530) biyografisinde onun şöyle dediğini aktarır: "onunla Sebte'de birçok defa karşılaştım. Bana Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin kitaplarından *Kitabü't-Tesdîd*'i ve onun dışındakileri sundu ve onlardan bahsetti."¹⁰⁴

99 Ebû Muhammed Abdül-Ğâlib b. Yusuf es-Sâlimî el-mütekellim, İbn Şibr b. el-Kâdî ve başka âlimlerden ders almıştır. Ondan da birçok insan istifade etmiştir. Kendisine ait eserleri bulunmaktadır. Marake'te 516 yılında vefat etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 169-170; İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmil*e, 2: 388.

100 Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Musa el-Kelbî ed-Darîrî, Zaragoza'lıdır. Nahiv, akaid ve ilm-i tevhid alanında âlim birisi olup 520 yılında vefat etmiştir. Bk. İbn Şekvâl, *es-Siletü*, 2: 682; Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 226-227.

101 Bu şiiir Fas Karaviyyin Üniversitesinde "Fî'l-Akâid" bölümü altında bulunmaktadır. Bk. *el-Endülüis fi nihayeti'l-Mürâbitin ve müstehillî'l-Muvahhidin*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988, 401 ve *Edevâün Cedidedün ale'l-Murâbitin*, bu iki kitabın yazarı, İsmet Abdü'l-Latif Dendes'tir. Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1991, 16.

102 İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (b.y.: ts.) 4: 207.

103 Ebü'l-Asbağ İsa b. Muhammed b. Abdullah b. Ebi'l-Bahr ez-Zührî, aslen Santarem'li (Portekiz'in bir şehri trc.) olup Sale'de (Fas'ın bir şehri çev) yaşamıştır. Doğuya ilmi yolculuklar yapmış Mervezî'nin kızından dersler almıştır. Mağrib'te de el-Bâcî'den dersler dinlemiştir. Ondan da birçok Endülüs'lü ders almıştır. 530 yılında vefat etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 183-186; İbn Şekvâl, *es-Siletü*, 2: 440.

104 Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 185.

İbn Hazm ile tartışanlar içerisinde en çok meşhur olanlardan biri Ebü'l-Velîd el-Bâcî idi. İbn Hazm'ı en çok susturanlardan birisi de oydu.

el-Bâcî Endülüs'e geldiğinde İbn Hazm'ın büyük bir şöhretinin olduğunu kötülükler karşısında duran bir özelliğinin ve konuşmasında etkin olduğunu gördü. İnsanların kalbini kazanmış, Endülüs'te fukahanın dilinde onun bir tasarruf yetkisinin olduğunu gördü. Bundan dolayı kimse onunla münazaraya giremez, böylece ünü artmış ve herkes sözü ona bırakmıştır. Ebü'l-Velîd el-Bâcî, seyahatinde elde ettiği cedel ve münazara yöntemlerine ilişkin bilgi, analiz ve mükemmel görüşü ile Endülüs'e gelince insanların ümidi olur. Ebü'l-Velîd'in İbn Hazm ile yaptığı münazara meclisleri İbn Hazm için bir düşünüş ve Mayroko'dan gitmesinin sebebi olur.¹⁰⁵

Ancak Ebü Zehra gibi bazı çağdaş ilim adamları, İbn Hazm'ın hezimetinin hüccet ve delille değil, devlet sultanının gücünü kullanarak gerçekleştiği görüşündedir. "Ebü'l-Velîd, İbn Hazm'a karşı hüccetle başarılı olamamıştır. Ne var ki İbn Hazm, münazarada galip olmasına rağmen oradan ayrılmış. Zira âlimler onun aleyhinde durmuş. Devlet sultanına aleyhte telkinde bulunmuşlar. O hüccetle mağlup olarak değil, bilakis kendisine ciddi destekçi bulamadığından Mayroko'dan çıkmıştır. Burada zafer hüccetle değil tam tersine kimin tarafı çok ve destekçisi varsa zafer onun olmuştur."¹⁰⁶

Önemli olan el-Bâcî'nin Eş'ariyye mezhebinin Mağrib'te yayılmasında dikkate değer bir rolünün olduğudur. Bu durum, onun doğuya yaptığı ilmi yolculuklarında Eş'ariyye'nin temel sütunları kabul edilen âlimlerle karşılaşmasının bir neticesidir. İbn Arabî'nin de Eş'ariyye'ye yöneldiği kitaplarından anlaşılmaktadır.

Mâzirî'ye geldiğinde ise Eş'arî yöntem onun *el-Mü'lim bi fevâidi Müslim* eserinde açıkça görülmektedir. Bu durum mesela, sıfatları te'vil, kelâm ve akîdeyle ilgili hadisleri şerh esnasında görülmektedir. Kitabında bu konular hakkında Eş'ariler gibi düşünüp, meseleleri savunmaktadır. Mesela Abdü'l-Kays hadisinin şerhi konusu buna örnektir. Burada "size dört şey emretti" veya başka rivayetlerde "imanın ne olduğunu bilir misiniz? Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmektir."¹⁰⁷ Bunu zikrettikten sonra; namaz ve zekâtı da söyledi. Başka

105 *Tertibü'l-medârik*, 2: 805.

106 Ebü Zehra, *Kitâbü İbn Hazm* (b.y.: ts.), (Yazar tarafından sayfa numarası belirtilmemiştir. Trc.)

107 Bu hadisi Müslim "Kitabü'l-İman"da, Allah'a ve resulüne iman bâbında 18 ve 17 nolu hadis olarak aktarmıştır. Abdü'l-Kays heyeti Resulüllâhın huzuruna gelerek: Yâ Resulâllah! Şu mahalle sakinleri bizler, Rabi'a'nın bir koluyuz. Seninle aramıza Mudar kâfirleri girmiştir. Bu yüzden sana ancak haram, aylarda gelebiliyoruz. İmdi bize öyle bir şey emret ki onunla hem kendimiz amel edelim hem de bizden sonrakilere ona davet edelim; dediler. Resulâllah şöyle buyurdular: "Size dört şey emrediyor; dört şeyden de sizi nehy ediyorum: 1 - Allah'a İmanı, (sonra bunu kendilerine tefsir ederek) Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun resulü olduğuna şehâdeti; 2 - Namazı kılmayı; 3 - Zekâtı vermeyi; 4 - Bir de aldığınız ganimetlerin beşte birini vermenizi (emrediyorum). 1 - Dubbâ'dan, 2 - Hantem'den, 3 - Nakir, 4 - Mukayyer'den de sizi nehy ediyorum." Nesâî de bu hadisi "Kitabü'l-İman ve şerâi'hi"de beşvakit namazı eda etme bâbında rivayet etmiştir. Bk. *es-Sünen*, 8: 105

rivayette “size dört şey emretti; Allah’a iman ki bunu “Allah’tan başka ilah olmadığıyla” açıkladı. Bundan sonra namaz kılmak ve zekât vermek dedi.”

Mâzîrî şöyle dedi: “Bazı fukaha bu rivayetten hareketle, bunlar imandan değildir diyen Eş’arî mütekellimlerin hilafına namaz ve zekâtın imandan olduğunu zannettiler. Bu zan sahih değildir. Çünkü “onu onlar için açıkladı” cümlesindeki zamir, onların zannettiği gibi “dörde” değil de “imana” racidir.¹⁰⁸

Onun hadislerde varid olan sıfatların şerhinde mecazın olduğunu ve açıkça te’vile meylettği şu hadiste olduğu gibi ortaya çıkmaktadır: “Allah onlara, O’nu tanımadıkları bir surette gelir. Onlar da “biz senden Allah’a sığınırız” derler. Bunun üzerine onu tanıdıkları suret üzerine gelir...”¹⁰⁹ Mâzîrî, bu rivayetdeki ityan (gelmek), onların Allah’ı görmelerinden ibarettir. Zira muhaddislerin âdetinde, eğer bir kişi diğerinden uzakta ise onu görmesi ancak onun gelmesiyle gerçekleşecek bir durum olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla buradaki ityan ve meci’ (gelmek), mecaz yoluyla ru’yet (görmek) olarak yorumlanmıştır.¹¹⁰

Buna benzer yorumlar şu hadisteki “gülmek” ve “tecelli” kavramlarının izahında da görülmektedir: “(Bir kişi) Allah’a yalvarmaya devam eder tâki Allah ona güler. Allah ona gülünce onu cennete koyar.”¹¹¹ Mâzîrî şöyle der: “Allah’ın gülmesi, O’ndan rızanın ve duanın kabulü anlamına gelmektedir. İnsanda da gülmek buna işarettir. Mesela şöyle denilir: “nebat (bitki) çıktığında yer güler”. Yine bazı hadislerde “Allah, bir bulut gönderir. Bu bulut en güzel bir gülüşle güler.” Burada bulutun şimşekten ayrılması ve yağışa dönüşmesi istiare yoluyla anlatılmıştır. Yani sanki Allah rahmetini mecaz yoluyla gülme olarak ortaya çıkarmıştır.¹¹²

Yine “Rabbimiz her gece iner”¹¹³ hadisinin şerhinde de te’vile gittiği görülmektedir. “Şöyle ki izafet yoluyla “Rabbimizin melekleri iner” denilir. Mesela sultanın görevlileri bir şeyi yaptıklarında bu sultana izafe edilir. “nüzul” (inme) kelimesinin Allah’a yaklaştırılması, Allah’ın dua edenlerin dualarına icabet

108 Mâzîrî, *el-Mü’lim* (b.y.: ts.) 1: 285-286.

109 Bu kısım, uzunca olan hadisin bir kısmından ibarettir. Buhârî bunu “Kitabü’t-tevhid”te “O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır.” (el-Kiyâmet 75/22-23) ayeti bâbında Ebû Hureyre’nin rivayetiyle aktarmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî* (b.y.: ts.) 13: 419-422.

110 Mâzîrî, *el-Mü’lim*, 1: 337.

111 İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 13: 419-422.

112 Buhârî, “Kitabü’t-teheccüd”, İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 3: 29; Müslim, “Kitâbü saleti’l-müsafir, 1: 521-522.

113 Mâzîrî, *el-Mü’lim*, 1: 337. Hadis için bk. Buhârî, “Kitabü’t-teheccüd”, İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 3: 29; Müslim, “Kitâbü saleti’l-müsafir, 1: 521-522.

ettiğine yorumlanmakta olup, insanların anlayacakları şekliyle onlara hitap edilmektedir.¹¹⁴

Endülüs ehlinin Mâlikî olarak vasıflandırılması gibi naslara zahirine bağlı kalmakla yetinerek hareket eden kişilerin de Haşviyye ve Müşebbihe olarak isimlendirilmesinde şaşılacak bir durum yoktur.¹¹⁵ Öyle ki İbn Havkal, "Mâlikiyye, Haşviyye'nin kabalığındandır."¹¹⁶ Mâzirî (bu konuda) *En-Nüketü'l-kati'yyetü fi'r-reddi ala'l-Haşviyyeti'l-lezine yekûlune bi kîdem'i-asvât ve'l-hurûf*¹¹⁷ diye bir kitap yazdı.

Özellikle bazıları, Mağrib'te Mürâbitlar döneminde teşbih ve tescime meyleden bir akımın oluştuğuna dair aşırılığa gitmişlerdir. Bu aşırılığın kökeninde, Müvahhidlerin, Mürâbitların zıddına olan şeylere çağırduklarının ve melezleştirmeye kendilerini odakladıklarından onlara Mücessime isminin verilmesinde etkili olduğunda şüphe yoktur. Giriş kısmında da bahsedildiği gibi "istiva" konusunda Ebû'l-Velîd b. Rüşd'e reddiye konusunda kitap yazan Muhammed b. Half b. Musa el-Ensârî el-Evsî el-Elbirî'nin¹¹⁸ (ö. 537) dediği gibi "Allah'ın sıfatlarını ispat konusunda varid olduğu gibi selefin yolunu tuttu."¹¹⁹

114 "Haşviyye, "şın" harfinin sükûnu veya fethasıyla okunur (Haşviyye veya haşeviyye şeklinde trc.). Bunlar nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tescime kadar varan sapık firkalardan birisidir." "Haşviyye, doğru yoldan sapan bir firkadır. Nasların zahirine bağlı kalarak Allah'ın muradının bu olduğuna inanırlar. Hasan Basrî'nin, birtakım saçma ve lüzumsuz konuşmalarla kendisini usandıran bazı kimselerin meclisinin dışına (haşâ) atılmasını emretmesi olayı ile irtibatlandırılanlar da vardır. Bu görüşü benimseyenlere göre haşviyye, haşâ kelimesine nisbetle haşeviyye şeklinde okunmalıdır." (Tehânevî, *Fi Keşşâfi istihâtî'l-fünûn* (by: ts.) 2: 396-397; Sübkî, *Şerhu usuli İbni-Hâcib*) Ayrıca denilir ki; "Haşviyye ile kastedilen grup, Başta Allah'ın sıfatları olmak üzere ayetlerin zahiri manalarına bağlı kalarak te'vile gitmeden, murad edilenin de bilinmeyeceğini ifade etmekle Allah katındaki haline iman ediliğini söyleyen gruptur. Bu durumda onlara Haşviyye isminin verilmesi güzel olmadığından onlara Selefiyye denilmelidir." Bu kavram incelendiğinde Allah'ın sıfatlarını kabul eden Ehl-i sünnet için de kullanılmıştır. Dr. Reşâd Sâlim'in üzerine remz düştüğü ve tahkikini yaptığı *Minhâcüs-sünne* isimli eserde şöyle der: "Ben derim ki: farklı konularda *Keşşâf'a* (Mu'tezili âlim Zemaşerî'nin tefsiri eseri trc.) bakıldığında onun Haşviyye ismini Ehl-i sünnet hakkında kullandığı görülür. Aynı şekilde Beydâvî, tefsirinde bu kavramı farklı konularda kullanmaktadır. Anladığım kadarıyla bunu Şia için kullanmaktadır. Bedâvî ve Zemaşerî kim ki itikadi konularda Selefin metodunu kullansa, nasları zahirine bağlı kalarak yorumlasa ve te'vile gitmese bunlar Cehmiyye, Mu'tezile, Rafizî, son dönem Hanefiler, Şafiler (içinde de olsa) Haşviyye olarak kabul edilir. Hanbelî'lere göre bunların hepsi Haşviyye'dendir. Buharî, Müslim, Süfyan es-Sevrî ve Hammâd b. Zeyd gibi Ehl-i hadise göre hadis ehlinden kim ki onların (haşviyye) yolunu tutarsa tamamı Haşviyye'den olur. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1: 96-99; İbn Teymiyye, *Minhâcüs-sünne*, 2: 520. (Yazar burada Haşviyye kavramına tarihi süreçte farklı anlamların yüklenmesinden ve özellikle de her ekolün diğerine karşı yer yer bu kavramla hitap ettiğinden bahsetmektedir. Trc.)

115 *Sûretü'l-ard*, 9.

116 Hayatı hakkında bilgi önceki sayfalarda verildi.

117 ("Ses ve harflerin kadim olduğunu söyleyen Haşviyye'ye reddiye konusunda kat'i sözler" diye çevirebiliriz. Trc.)

118 Bk. İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümeħhidât*, 1: 20. İbn Havkal orada şöyle der: "Allah'ın kendisini kitabında yüzü, iki eli, iki gözü olarak vasıflandırmasında aklın bunu kavrayacağı bir durum yoktur. Bunlar işitildiğinde keyfiyete ve sınırlandırmaya gitmeden bunlara iman edilmesi gerekir."

119 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 2: 304-305. O söz, Ebû Ya'lâ el-Hanbelî'den nakledilmiştir. Fakat İbn Teymiyye, bunu "onu kimin belirttiği belli olmayan bir yalan olarak görmektedir. Yalan olmasa bile onun sözünde nakil ve tevcih yönünden reddedilecek bir durum vardır. Öyle ki cumhur o sözün iki zıt şeyi birlikte barındırdığını söylemektedir. Bk. İbn Teymiyye, *Der'ü Teârüzi'l-akli ve'n-nakli*, 5: 238.

İbnü'l-Arabî'ye gelince Ehl-i ispatı eleştiri konusunda sert idi. Bu durum *el-Avâsım mine'l-kavâsım* isimli eserinde onlarla yaptığı tartışmada görülmektedir. Öyle ki onlara karşı çıkıp kapsamlı bir şekilde eleştiriyor (saldırıyor). Onları bazen Müşebbihe'likle bazen de cehaletle suçluyor. Fakat o, bu eleştirilerinde gerçek manada Hâlıkı Mahlûka benzeten Müşebbihe ile Hâlıkı Mahlûka benzetmekten tenzih etmekle beraber sıfatları kabul eden Selefi birbirine karıştırıyor. Bu iki yönelimi ayıramayınca bilip bilmeden hataya düşmüş oluyor.

Mesela o, "biz Kur'an ve sünnette varid olduğu gibi sıfatları kabul ederiz, ancak keyfiyeti konusuna dalmayız" diyen Ehl-i sünnet ile sıfatlar konusuna dalan ve içlerinden bazılarının, "sakal ve avret mahalli hariç her şeyi kabul ederim" diyen Müşebbihe'yi bir tutmaktadır. Bu sözden daha aşırıya gittikleri şu nakil gibi rivayetleri bulunmaktadır: "Allah'ı tanımak/bilmek isteyen kendisine baksın. Allah onun aynısidir. Ancak O, yok olmaktan münezzehdir. Evveli olmayan kadimdir, sonu olmayan bakidir."¹²⁰ Buna da peygamberin şu sözünü delil olarak getirirler: "Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı."¹²¹

Böylelikle o, Selef ile Müşebbihe'yi ayırmadan aynı kefeye koydu. Hâlbuki aralarında büyük farklar bulunmaktadır.

İbn Arabî'nin kabul etmediği, Müşebbihe'nin tutunduğu hususlar aynı zamanda Selef'in de kabul etmediği şeylerdir. Çünkü onların hepsi "ala suretihi" deki zamirin Âdem'e raci olduğunu söylerler. Kim ki yaratıcının bir sıfatının yaratılmışların bir sıfatına benzetirse, o dalalettedir, cahildir. Allah kendisini, kendisi ile yarattıkları arasındaki tüm benzerlikleri yok ederek şöyle vasıflandırmaktadır: "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur, O hakkıyla işitendir hakkıyla görendir." (eş-Şûrâ 42/11) Burada Allah'ın işitme ve görme sıfatlarının yok olmayacağına işaretler vardır. Her ne kadar mahlûkun işitme ve görme sıfatları ile Allah'ın işitme ve görme sıfatları arasında benzerlik varmış gibi görünse de bu durum "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" kısmıyla düşünülduğünde mahlûkun sıfatları Allah'ın sıfatları gibi olmadığı ortaya çıkmaktadır.

İbn Huzeyme, sıfatları kabul edenlerin önde gelenlerinden biridir. O, "suret hadisi" ile delil getiren Müşebbihe'ye şöyle diyerek cevap vermektedir: "ilimden bir behresi olmayanlar "ala suretihi" de Rahman'ın suretinin kastedildiğini söylüyorlar. Allah bu manadan münezzehdir. O sözün manası ise, "Âdem, onun sureti üzerine yaratıldı". Buradaki "ha" ismi madrubtan (dövülenden) kinayedir. Burada Allah'ın, Âdem'i dövülen kişinin suretinde yarattığı murad edilir ki döven kişi dövmekten kaçsın."¹²²

120 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 2: 304-305.

121 Bk. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 3: 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 3015.

122 İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd* (b.y.: ts.), 37.

Ancak "Rahman'ın sureti"¹²³ şeklinde suretin rahmana izafe edildiği rivayete gelince, Allah bundan münezzehtir. Beyhakî bu konuda şöyle der: "Aslında haberin lafzı, Ebû Hureyre'nin rivayetinde bildirildiği gibi yani "ala suretihi" şeklindedir. Ancak bazı raviler kalplerinde geçirdikleri gibi manayla rivayet etmiş olabilirler.¹²⁴ İbn Huzeyme aslında bu rivayeti (Rahman'ın sureti şeklindeki rivayeti) zayıf görmektedir.¹²⁵

Haberin kendisi ve isnadı sahih kabul edilse bile buradaki mana bazılarının anladığı gibi değildir. Bilakis bu haberdeki mana "suretin Rahman'a izafeti, halkın kendisine izafetidir."¹²⁶ Bu rivayette diğer bir yorum ise suretten muradın sıfat olduğudur. Buradan hareketle mana; Allah, mahlûkatı ilim, hayat, semî', basar sıfatları üzerine yarattı." Bu Allah'ın sıfatları olunca hiçbir şey ona benzetilmez.¹²⁷

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılmalıdır ki; Ehl-i sünneti müsbite (sıfatları kabul eden Ehl-i sünnet) İbn Arabî'nin anladığı şekilde düşünmemektedir. Öyle diyenler ise (yani onun düşündüğü grup) yaratıcıyı yaratanlara benzeten Müşebbihe'dir. Ehl-i sünnet ise insanlar içinde bunda en uzak olanlardır. Onun Ehl-i sünnete isnad ettiği diğer şüphelere burada yer vermedik. Onun sıfatları kabul edenlere karşı direnci, müsbiteden olan Şeyhü'l-Mağrib el-İmam İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî hakkında söyledikleri şu sözde ortaya çıkmaktadır: "sonra bir grup da onun üzerine ekleyerek geldi. Ve dediler ki O, zatıyla arşın üzerindedir. Kayrevânî de o düşünce üzerinedir. Bu sözü bilenler için söylemiş ve çocuklar ve yaşlıların kalbiyle susmuştur."¹²⁸

Mağrib Âlimlerinin Kelâm İlimi ve Eş'ariyye'deki Konumu

Bir önceki bölümden hareketle görülmektedir ki; Eş'ariyye mezhebi Mağrib'te insanların tamamının veya bazılarının bağlı olduğu diğer mezhepler gibi bilinmemekte idi. Ancak İbn Tümert'in doğuya yaptığı yolculuklardan dönüşünden sonra ve Muvahhidin devletini kurup orayı ele geçirdikten sonra bölgede Eş'ariyye tanınmaya başlamıştır. İbn Tümert, insanları önceden düşman kabul ettikleri mezhebe ısındırdı, aralarında samimiyeti kurdu ve bölgede Eş'ariyye mezhebinin görüşlerinin kabul edilmesini gerçekleştirdi. Bu konuda

123 Bu hadis merfu olarak, Habib b. Ebî Sâbit, Atâ' b. Ebî Rebâh'dan o da İbn Ömer'den rivayet edilmiştir. Ayrıca Süfyan es-Sevrî vasıtasıyla Habib b. Ebî Sâbit'ten, o da Atâ'dan Mürsel olarak rivayet edilmiştir.

124 Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfat*, thk. Zâhid el-Keşerî (Dârü lhyâi't-Türası'l-Arabî, ts.), 291.

125 İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 38-39; Bu hadis üç sebepten dolayı zayıftır. 1- es-Sevrî, isnatı el-A'meşe muhafef etmiştir fakat "İbn Ömer'den" diye belirtmemiştir. 2- el-A'meşe, müdelles olup onu Habib b. Ebî Sâbit'ten işittiğini söylememiştir. 3- Habib b. Ebî Sâbit aynı şekilde müdelles olup Atâ'da işitip işitmediği bilinmemektedir. İmam Mâziri şöyle demektedir: "bazılarının rivayet ettiği "Allah Âdem'i Rahman'ın suretinde yarattı" rivayeti Ehl-i hadis indinde sabit değildir. Bk. *Şerhü'n-Nevevi al Sahihi Müslim*, 17: 177.

126 İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 38-39.

127 İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 11: 2-3; Bu konuda farklı yorumlar bulunmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 11: 2-3; 5: 133; 6: 2.

128 Bk. Ammâr Tâlibî, *Ârâü İbnü'l-Arabî el-Kelâmiyye* (b.y.: ts.), 2: 290-291.

İbn Tamlûs¹²⁹ şöyle demektedir: “Usulu’d-din ilmi onlara ulaştıktan sonra onlar önceden kâfir ve zındık kabul ettikleri mezhebin görüşlerine inandılar. Bundan dolayı Kahtâni¹³⁰ şöyle dedi: “Ey Eş’ariyye ey eski zındıklar.” Bu topluluk kâfir ve zındık kabul ediliyordu. Sonra Mağrib ehli bunlarla ünsiyet kurdu, usulu’d-din ilmini öğrendi, mütaala etti ve onda uzmanlaştı ve öyle oldu ki o ilimde âlimlerin önde gelenlerinden oldular.”¹³¹

Eş’ariyye mezhebi bundan önce belirttiğimiz gibi sınırlı bir âlim grubundan oluşmaktaydı. es-Selâvî’nin de dediği gibi bir şekilde ortaya çıktı. Mağrib’liler Ehl-i sünnet metoduna ve farklı akli ilimlere güçlü bir şekilde karşı çıkıyordu. Merâkîşî, İbn Tümert’ten önce özellikle Murabıtlar döneminde Mağrib ehlinin durumunu ve bu ilimlere düşmanlıklarını şöyle vasıflamaktadır: “bu dönemdeki halk, ilm-i kelama dalan herkesi tekfir ediyordu. Müslümanların liderinin yanında toplanan fukaha, ilm-i kelamı kabîh görüp, selefin de onu kerîh gördüğünü ve onunla meşgul olandan uzaklaşması gerektiğini kararlaştırdılar. Ve onun dinde bid’at olduğunu söylediler. O ilmin çoğunluğunun akîde de bozulmaya dönüştüğünü söylediler. Bunlardan dolayı Emîr, ilm-i kelama ve onunla uğraşana karşı içinde kin besledi. Bunun üzerine bütün beldelere ilm-i kelama dalmaktan vazgeçilmesi gerektiği ile ilgili bir ferman yazıp yanında bu ilimden bir şey bulunduranın cezalandırılacağını bildirdi.”¹³²

Bu düşmanlık yalnız Eş’ariyye’ye karşı olmayıp Ehl-i sünnet yöntemine muhalif olan tüm yönelimlere karşıydı. Ancak biz bazı metinlerde ve işaretlerde bunun bizzat Eş’ariyye’ye yönelik olduğuna ulaştık. Bunu halkın Mağrib âlimlerine yönelttiği sorularda da görebiliriz ki bu sorular halkın bu iş ile ilgilendiğini göstermektedir.

Ebü’l-Velîd İbn Rüşd’e¹³³ (ö. 520/1126) sorulan soruya verdiği cevapta bu durum görülmektedir. O soruda İbn Rüşd’ün arkadaşı ona Eş’ariyye’nin önde gelen Ebü’l-Velîd el-Bâcî, Ebü’l-Meâlî el-Cüveynî ve bunlar gibi Eş’ariyye’nin görüşlerini kabullenen kişiler hakkındaki görüşünü sormaktadır. Sorulan sorunun metni şu şekildedir: “el-Fakîh el-Kâdî (İbn Rüşd), eş-Şeyh Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, Ebü’l-İshak el-İsferayînî, Ebû Bekr el-Bâkîllânî, Ebû Bekr İbn Fûrek, Ebü’l-Meâlî el-Cüveynî, Ebü’l-Velîd el-Bâcî ve bunlar gibi Eş’ariyye’nin görüşlerini benimseyen, usulu’d-din hakkında konuşan ve Ehl-i ehvâ’ya karşı reddiyeler

129 İbn Tamlûs diye bilinen Ebü’l-Haccâc Yusuf b. Muhammed, 556 yılında kıyı adalarında doğdu. Ebü’l-Kâsim b. Veddâh ve Ebû Abdullah b. Hamîd el-Kâdî’den din ilimleri ve edebiyat öğrendi. Ayrıca mantık ve tıp ilimleri de aldı. 620 yılında vefat etti.

130 İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Endülüsî el-Kahtâni el-Mâlikî, birçok yazar bu şiiiri ona dayandırmışlardır. Bk. *el-Makrî fi’n-nüfeh*, 2: 142; İbnü’l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 372; İbnü’l-Feradi, 2: 89; *el-Ensabü li’s-semâni*, 10: 345. Onun yazdığı kaside Muhammed b. Ahmed’in tahkikiyle, Mekke’de Dârü’l-hadisî’l-hayriyye tarafından 1988 yılında basıldı.

131 Angel Gonzales Palencia, *Târîhül-fikri’l-Endülüsî*, Ar. trc. Hüseyin Munis (b.y.: ts.), 365.

132 Merâkîşî, *el-Mu’cib* (b.y.: ts.) 236-237.

133 Bk. İbn Rüşd, *Fetâva* (b.y.: ts.) 2: 943.

yazan şahıslar hakkında ne der? Onlar irşad ve hidayete çağırınların önde gelenleri mi yoksa cahilliğin ve şaşkınlığın liderleri mi? Ve onlara hakaret eden, onları değersizleştiren, onlara mensup olan herkese hakaret eden, onları tekfir eden, onlardan uzak duran, onlarla dostluktan caydıran, onların dalalet üzerine olduğuna inanan ve cehalete daldıklarını söyleyen topluluk hakkında ne der? Onların yaptıklarına ve inandıklarına ne denilir? Onlar hevaları üzerine terk mi edilmeli yoksa aşırılıklarından vaz mı geçirilmeli?" Bu soru Mürabit emirlerinden Ali b. Yusuf b. Tâşifin'e de ulaştı.

Ebü'l-Velîd İbn Rüşd'ün verdiği cevaba bakmadan sorunun zımında Mağrib ehlinin özelde Eş'arî âlimlerine genelde de kelâm ilmini kabul edenlere karşı bir duruşlarının olduğu görülmektedir. İçlerinde buldukları nimet, onları Eş'ariyye'yi kabul eden âlimlerin önde gelenlerine hakaret etmeye yönlendirdi. Hâlbuki onlar ilmin bayraktarlığını, dinin ve sünnetin yayılmasında büyük yardımları olan ve bid'atlere karşı mücadele eden kişilerdi.

Eş'ariyye'ye ve ilm-i kelama yapılan bu umumi yönelimlerin yanında özelde de en çok Endülüs'lüler arasında İmam Eş'arî ve onun arkadaşlarına hakaret edenler bulunmaktaydı. Muhtemelen bu topluluğun başı, Kâdî İyaz'ın da dediği gibi yalan ve batıl saldırılarla içerisini doldurduğu ve *el-Nesâih ve'l-fedâih* diye ismini verdiği kitabın sahibi İbn Hazm olmalıdır. O (İbn Hazm), onları (Eş'arileri) *el-Yakîn fi'n-nakdi ale'l-mülhidin el-Mühteccîn an İblisi'l-laîn ve sâiri'l-kafirîn*¹³⁴ kitabında da eleştirmektedir. Bu kitap hakkında İbn Hazm şöyle demektedir: "Bu kitapta mel'ûn (lanetlenmiş) mezhebi yani Eş'ariyye'ye reddiyede bulduk. Kitabımıza, *Kitâbü'l-Yakîn fi'n-nakdi ale'l-mülhidin el-Mühteccîn an İblisi'l-laîn ve sâiri'l-kafirîn* ismini verdik. Kitapta onların Kayrevan'lı büyük âlimlerinden Atâf b. Dûnâs'ın bu mezhebe yardım için yazdığı kitaptaki sözlerini anlattık."¹³⁵

el-Fasl'ın Mürcie'nin çirkinlikleri bölümünde onlara (Eş'arilere) da aynı şekilde hakaret ediyor. Öyle ki onları bazen küfre bazen de dalaletle nispet ediyor. Bazen de bid'ate, cehalete, teşbihe nispet ediyor. Eş'ariyye'yi bir defasında lanetlenmiş fırka olarak vasıflandırıyor. Şöyle diyerek onları lanetlemekten çekinmiyor: "İbn Fûrek'e, onun topluluğuna ve arkadaşlarına lanet olsun."¹³⁶

Yine es-Semnâni'yi şu sözlerle vasıflıyor: "Müşebbihe'nin içerisinde bid'atler konusunda ondan daha cesaretli, yıkıcı, inançsız ve cahil kimse bilmiyorum." Diğer bir konuda "bu nass şu fasık mülhidin sözüdür" demektedir. Diğer bir konuda "bu, şu fasık inançsızın sözüdür." demektedir. İmam Bakillânî'yi de cehaletle vasıflayarak şöyle der: "bu cahil yalan söyledi ve iftira attı."¹³⁷

134 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mil ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4: 215; 4: 211-213.

135 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mil ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4: 207.

136 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mil ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4: 221.

137 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mil ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 1: 111-112.

Fakat şunu itiraf etmeliyiz ki; İbn Hazm, onların yaptığı münakaşada sağlıklı olanla hasta olanı, doğru ile yanlış birbirine karıştırmış ve o topluluk (Eş'ariyye) hakkında asılsız sözler sarfetmiştir. Mesela Eş'ariyye'ye nisbet ettiği yalan ve hatalardan birisi şöyledir: "Eş'ariler imanın yalnızca kalbin akdi (bağlanma) olduğunu bundan sonra dilleriyle yaptıkları iftira, İslam diyarında sakinmeden haça ibadet etmeleri ona zarar vermez."¹³⁸ Bunu normal mümin söylemezken dinin önde gelen İmam'ı nasıl söyler.

Bundan dolayı es-Sübki şöyle der: "Araştırmamanın neticesinde İbn Hazm'ın Eş'ariyye'yi bilmediği ve ona doğru haberlerin ulaşmadığı görülmektedir. Ona yalancılardan rivayet ettiği sözler ulaşmış. O da işittiklerini yalnız tasdik etmekle yetinmiş. İşittiklerini tasdik etmekle de yetinmeyip onlarla ayıplamaya başlamıştır."¹³⁹

İbn Hazm'ın Eş'ariyye'ye ve adamlarına karşı takındığı bu düşmanca tavrın sebebini anlayamadık. İbn Hazm'ın bu tavrına karşı güçlü bir reaksiyon oluyordu. Onun döneminde ve ondan sonraki dönemlerde ona karşı çıkan birçok kişinin olduğunda şüphe yoktur. Ebü'l-Velid el-Bâci bunlardan en dikkat çekeniydi. el-Bâci, onunla tartışırken ona hadis sunmuştu. Bu durum onun kusurunun ortaya çıkmasına sebep olurken kendisinin de beldeden sürgün edilmesine sebep oldu. İmam İbn Arabî'de ondan sonra gelip onu çok eleştiren ve onun hakkında çok konuşan birisiydi. O şöyle der: "Yolculuğumda gördüğüm ilk bid'at "bâtin sözüydü." Döndüğümde ise "zâhir sözünü" gördüm. Mağrib, saçmalıklarla dolmuştu. O, işbilyen'in ovalarından idi. İbn Hazm ismiyle biliniyordu. Önceleri Şâfi mezhebine tutunmuş ve onunla büyümüşü. Sonra Davud'a intisap etti. Sonra bunların hepsinden ayrıldı. Kendi başına hareket etti. Ümmetin imamı olduğunu iddia etti. Kendisi hüküm koyup kaldırıyordu. Allah'ın dininde olmayan şeylere tutunuyordu. Âlimler hakkında, onların demediklerini söyleyip kalplere (onlara karşı) nefreti yerleştiriyordu..."¹⁴⁰ Onun sözleri bu meyandaydı.

Fakat İbn Arabî'nin bu sözleri İmam Zehebî'nin hoşuna gitmedi ve sert bir üslupla şöyle dedi: "el-Kâdi Ebû Bekr (İbn Arabî), insafı olmadığı, onun hakkında adaletli ve ölçülü konuşmadı. Onu hafife almada aşırı gitti. Ebû Bekr'in ilimdeki büyüklüğüne rağmen, Ebû Muhammed'in derecesine ulaşamaz, hatta yaklaşamaz bile. Allah ikisine de rahmet eylesin."¹⁴¹

İbnü'l-Arabî *el-Avâsım mine'l-Kavâsım* eserinden ayrı, İbn Hazm'a reddiye olarak birçok kitap yazdı. Bunların bazılarını çalışmamızda belirttik. *el-Ğurru fi'r-reddi alâ kitabî'd-dürreti*¹⁴² ve *en-Nevâhî ve'd-Devâhî* bu kitaplardandır. Bu kitabın

138 Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye'l-kübrâ*, 1: 90.

139 Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye'l-kübrâ*, 1: 90.

140 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 2: 336-338.

141 Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübelâ*, 18: 190.

142 Bu kitap Dr. Ahmed b. Nâsır ve Dr. Saïd b. Abdurrahman tarafından tahkik edilerek ve doktora çalışması olarak basıldı.

(*en-Nevâhî ve'd-Devâhî*) yazım sebebini şöyle ifade etmektedir: "Bazı arkadaşlar bana İbn Hazm'ın *Nüketü'l-İslâm* isimli eserinden bazı bölümler getirdiler. Bunun üzerine *Devâhî*'i, sonrada onun üzerine *Nevâhî*'yi yazdım."¹⁴³ Bu kitap kendisinden sonra hakkında eleştirilerin yazıldığı İbn Hazm'ın da cevap verdiği kitap oldu.

İbn Abdilmelik Merrâkuşî şöyle der: "Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Hazm'ın *ez-Zevâbi' ve'd-Devâhî*' isimli bir eseri vardı. Kâdî Ebû Bekr b. Arabî, bu eserin bölümleri (metodu) üzerine devam ederek İbn Hazm'a reddiye olarak *en-Nevâhî ve'd-Devâhî* eserini yazdı. Bu eser söz, hadis, fıkıh, nazım, nesir ve ikna bakımından aynıydı. Allah fazlıyla onu mükâfatlandırsın."¹⁴⁴

Bunlar Mağrib ehlinin Eş'ariyye mezhebinin bölgede yayılmasından önceki konumundan bir kısımdı. Ancak İbn Tümert'ten sonra iş değişti. Eş'ariyye mezhebi Mağrib'te tabi olunan mezhep konumuna geldi.

KAYNAKÇA

- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî. *Usulu'd-Din*. thk. Ahmed Semseddin. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Beyhakî. *el-Esmâ ve's-sıfat*. thk. Zâhid el-Kevserî. b.y.: Dârü l-hyâi't-Türası'l-Arabî, ts.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *es-Sevâikü'l-mürsele*. b.y.: ts.
- Cüveynî. *el-Burhân fi usulî'l-fıkh*. b.y.: ts.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İbn Hazm*. b.y.: ts.
- Ezherî. *Tehzîbü'l-lüğa*. b.y.: ts.
- Dendes, İsmet Abdül-Latif. *Edvâün Cedidedün ale'l-Murâbitin*. Dârü'l-Ğarb'î'l-İslâmî, 1991.
- Dendes, İsmet Abdül-Latif. *el-Endülüs fi nihayeti'l-Murâbitin ve müstehillî'l-Muvahhidin*. Dârü'l-Ğarb'î'l-İslâmî, 1408/1988.
- Harman, Vezir. *Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2006.
- Hayle. Muhammed el-Hebib. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*. Tunus: 1970.
- İbn Asâkir. *Tebyînü kizbi'l-müfterî*. b.y.: ts.
- İbn Cevzî. *Def'u şübehi't-teşbih*. b.y.: ts.
- İbn Ferhûn. *ed-Dîbâcû'z-zeheb*. b.y.: ts.
- İbn Hacer. *Fethü'l-Bârî*. b.y.: ts.
- İbn Hatîb el-Endülüsî. *el-İhâdadü fi ahabâri Ğirtnâta*. b.y.: ts.
- İbn Hayr. *Fihrist*. b.y.: ts.
- İbn Hazm. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. b.y.: ts.
- İbn Haldûn. Abdurrahmân. *Mukaddime*. b.y.: ts.

143 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 2: 338; *Ezhârü'r-Riyâd*, 3: 95.

144 İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile*, 1: 408-409.

- İbn Huzeyme. *Kitâbü't-Tevhîd*. b.y.: ts.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. b.y.: ts.
- İbn Teymiye. *Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed Reşad Salim. b.y.: 1986/1406.
- İbn Teymiye. *Der'ü Teârüzi'l-akli ve'n-nakli*. b.y.: ts.
- İbn Şekvâl. *es-Sılatü*. b.y.: ts.
- İbn Rüşd. *Fetâva*. b.y.: ts.
- İbn Rüşd. *el-Mukaddimâtü'l-Mümehhidât*. b.y.: ts.
- İbnü'l-Arabî. *el-Avâsım mine'l-kavâsım*. b.y.: ts.
- İbnü'l-Âbâr. *el-Mu'cemü fi ashâbi'l-Kâdî el-İmam Ebî Ali*. b.y.: ts.
- İbnü'l-Âbâr. *Tuhfetü'l-Kâdim*. b.y.: ts.
- İbnü'l-Âbâr. *Tekmiletü's-sıle*. Madrid: 1817.
- İbnü'l-Esîr. *en-Nihâyetü fi ğarîbi'l-hadîs*. b.y.: ts.
- İcî, Adudiddin. *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm*. b.y.: ts.
- İsferâyînî. *et-Tabsîr fi'd-dîn*. b.y.: ts.
- Kâdî İyâz. *el-Ğunye*. b.y.: ts.
- Mâzirî, İmam Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer. *el-Mü'lim*. b.y.: ts.
- Merâkeşî. *el-Mu'cib*. b.y.: ts.
- Nâsirî, Ahmed b. Hâlid. *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksa*. b.y.: ts.
- Neccâr. *İbn Tümert*. b.y.: ts.
- Palencia, Angel Gonzales. *Târîhül-fikri'l-Endülüsi*. Ar. trc. Hüseyin Munis. b.y.: ts.
- Rızâ Kehhâle. *Mu'cemü'l-müellifin*. b.y.: ts.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. b.y.: ts.
- Tâlibî, Ammâr. *Ârâü İbnü'l-Arabî el-Kelâmiyye*. b.y.: ts.
- Tehânevî. *Fî Keşşâfi İstilhâti'l-fünûn*. b.y.: ts.
- Tilimsânî, el-Makrî. *Nefhüt't-tayyib min ğusni'l-Endülüsi'r-ratib*. b.y.: ts.
- Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü a'lamü'n-nübela*. b.y.: ts.